

مقاله پژوهشی

بازشناسی ابعاد کالبدی فضایی فرح‌آباد کاشان، مزرعه‌ای از دوره قاجار در قامت یک باغ

حمیدرضا جیحانی^{۱*}، پرنیان قلی‌پور^۲، نغمه اسدی چیمه^۳

۱- دانشیار مرکز مستندنگاری، مطالعات معماری و مرمت، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

۲- کارشناسی ارشد معماری، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

۳- دانشجوی دکتری معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

چکیده

منطقه کاشان روستاها و مزرعه‌های پرشماری را شامل می‌شده که معمولاً به سبب محیط طبیعی، شکل و خصوصیات متنوعی داشته‌اند. در منابع تاریخی به جایگاه و اهمیت مزرعه‌های پیرامون کاشان اشاره شده است؛ ازجمله عبدالرحیم کلانتر ضرابی شرح مفصلی در مورد مزارع کاشان دارد. او در دهه ۱۲۸۰ هـ ق تعداد پرشماری از مزرعه‌های منطقه را برشمرده و برخی از آنها را نیز شرح داده است. بسیاری از این مزرعه‌ها تخریب شده و یا به میزان قابل توجهی تغییر کرده‌اند؛ ازجمله توسعه یافته‌اند و به روستا تبدیل شده‌اند. یکی از مزرعه‌هایی که ضرابی شرح داده فرح‌آباد است که باوجود برخی آسیب‌های گاه چشمگیر و ازجمله تغییر مالکا تا امروز برجای مانده است. مزرعه فرح‌آباد شکل و طرح قابل توجهی دارد که به آن هویت خاصی بخشیده است. درعین حال ضرابی بخش‌هایی از مزرعه و باغ درون آن را شرح داده است. هدف این مقاله یافتن مهم‌ترین خصوصیات مزرعه یادشده و طرح اصیل آن است و ازجمله آگاهی یافتن از ویژگی‌های باغی وسیع که ضرابی آن را شرح داده و رد آن هنوز هم در میانه مجموعه قابل مشاهده است. روش تحقیق این مطالعه تفسیری تاریخی است. بر این اساس با پیمایش میدانی و کسب آگاهی از مطلعین محلی، تفسیر متن کلانتر ضرابی و مطالعه عکس‌های هوایی قدیمی و انطباق آن‌ها با آثار برجای‌مانده تلاش شده تا تصویر مزرعه و باغ فرح‌آباد و خصوصیات و جایگاه اجزا و عناصر آن آشکار شود. یافته‌های این مقاله ضمن بازنمایی شکل کلی مزرعه، آشکار می‌کند که مزرعه یادشده در قالب یک باغ وسیع ساخته شده است و حدود مزرعه و باغ تقریباً برهم منطبق است. افزون بر این مقایسه متن ضرابی با متن ارشادالزراعه ابونصری هروی در سال ۹۲۱ هـ ق و انطباق این دو با طرح بخش میانی باغ آشکارکننده ویژگی‌های عناصر مهمی از باغ‌های تاریخی همچون خیابان و تریشه و چهارچمن است.

تاریخ دریافت:

۱۸ تیر ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۲۴ شهریور ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

کاشان

دوره قاجار

مزرعه فرح‌آباد

فرخ‌خان امین‌الدوله

باغ تاریخی

doi : 10.22034/AHDC.2025.23364.1874

E-ISSN: 2645-372X /© 2023. Published by Yazd University This is an open access article under the CC BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

۱- مقدمه

فرح‌آباد از جمله مزرعه‌هایی است که باغی را نیز در برگرفته است. مجموعه که از میراث باقی‌مانده از دوره قاجار منطقه کاشان است در گذشته رونق اقتصادی مطلوبی داشته است. مزرعه و باغ واقع در میانه مجموعه آسیب‌های فراوانی دیده‌اند؛ اما باوجوداین، هنوز هم ارزش طبیعی، تاریخی و زیبایی‌شناختی‌شان مشهود است. علاوه بر این، بخش وسیعی از مزرعه مورد استفاده قرار نمی‌گیرد و کل مجموعه در معرض خطر فرسایش و ویرانی است. درعین حال باغ و مزرعه عناصر مهمی دارند که نشان از معماری فاخر آن دارد و ترکیبی از یک مجموعه زیستی را معرفی می‌کنند که سکونت و زندگی در زیستگاهی کوچک‌تر از یک روستا را شامل می‌شود. مجموعه موردنظر احتمالاً به دلیل جایگاه مالک و بانی آن، صورتی رسمی از مزرعه‌های انتهای سده سیزدهم هجری قمری را معرفی می‌کند. بخش مهمی از این مجموعه و از جمله باغ درون آن باوجود آسیب‌های وارده حفظ شده است و می‌تواند خصوصیات مرتبط با طرح و ابعاد کالبدی فضایی چنین نمونه‌هایی را آشکار کند. افزون بر این شرحی از عبدالرحیم کلانتر ضرابی نیز در مرآه‌القاسان در دسترس است که در آن خصوصیات باغ و مزرعه و همچنین اجزاء و عناصر آنها توصیف شده است. خوشبختانه ضرابی برخی اجزای باغ را به‌طور دقیق و با اصطلاحات فنی شرح داده و نسبت آن را با مزرعه روشن کرده است. مطالعه این مزرعه می‌تواند به حفظ آن و همچنین فهم بهتر مزرعه‌های مسکون در منطقه کاشان کمک کند و زمینه‌های بقای آنها را فراهم کند و از جمله زمینه‌ساز ثبت‌شان در فهرست آثار ملی باشد. علاوه بر این، شرح ضرابی در توصیف مجموعه یادشده نیز می‌تواند تصویری دقیق‌تر از یک مزرعه و باغ وابسته به آن را در انتهای سده سیزدهم هجری قمری بازنمایی کند و به مطالعات باغ‌های تاریخی و مزرعه‌های مسکونی کمک کند؛ به‌خصوص که ضرابی در شرح خود برخی اصطلاحات تخصصی را به‌کاربرده و به‌طور فنی بخش‌هایی از باغ و مزرعه را شرح داده است. ازاین‌رو متن ضرابی می‌تواند با دیگر متن‌های مرتبط در مورد شکل و طرح یک باغ تاریخی مقایسه شود تا فهم ما از طرح باغ و جزییات آن را روشن‌تر کند. این مقاله تلاش دارد شکل اصیل و ساختار کلی و طرح مزرعه و باغ فرح‌آباد را آشکار و معرفی کند. منبع اصلی برای این شناخت توصیف ضرابی است و مقاله بر ابعاد کالبدی و فضایی مزرعه متمرکز است. طبق تعریف ضرابی مزرعه محلی است که مبلغ معینی به اسم مالیات آبی و خاکی در جزو عمل ولایت یا یکی از قراء متعهد باشد و یا آن‌که تابع یک قریه باشد و درعین حال از پرداخت‌های دیگر همچون سرانه و مواشی که مختص اهل قریه است معاف است (ضرابی، ۱۳۷۸: ۱۳۴).

روش تحقیق

راهبرد این تحقیق تاریخی است و در آن متون تاریخی، آثار برجای‌مانده و همچنین تصویرها و عکس‌هایی از وضعیت گذشته مطالعه و تفسیر می‌شوند تا صورت اصیل مجموعه و از جمله باغ آن بازایی شود. ازاین‌رو در این مقاله نخست به بررسی کلی مزارع اطراف فرح‌آباد و وضعیت موجود آن پرداخته می‌شود و سپس ضمن بررسی عناصر باقی‌مانده و مطالعه اسناد و متن ضرابی تلاش می‌شود طرح و خصوصیات مزرعه و باغ فرح‌آباد بازایی و معرفی شود. در ادامه اصطلاحات فنی شرح داده‌شده توسط ضرابی با بقایای مزرعه و باغ که در عکس‌های هوایی دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۷۰ دیده می‌شود و همچنین با بخش‌هایی از متن ارشادالزراعه قاسم‌بن یوسف ابونصری هروی مقایسه می‌شود تا بخشی از مزرعه که در قالب یک باغ تاریخی شکل گرفته روشن‌تر شود و فهم ما از برخی جزئیات طرح هروی دقیق‌تر شود.

پرسش‌های پژوهش

- مزرعه فرح‌آباد در دوره قاجار و در وضعیت اصیل خود چه ابعاد کالبدی و فضایی و طرحی داشته است؟
- باغ به‌عنوان بخشی از مزرعه چه جایگاهی در مزرعه داشته و نسبت میان این دو چگونه بوده است؟
- بخش‌های طراحی‌شده باغ چه خصوصیات و جزئیاتی داشته‌اند؟

۲- پیشینه تحقیق

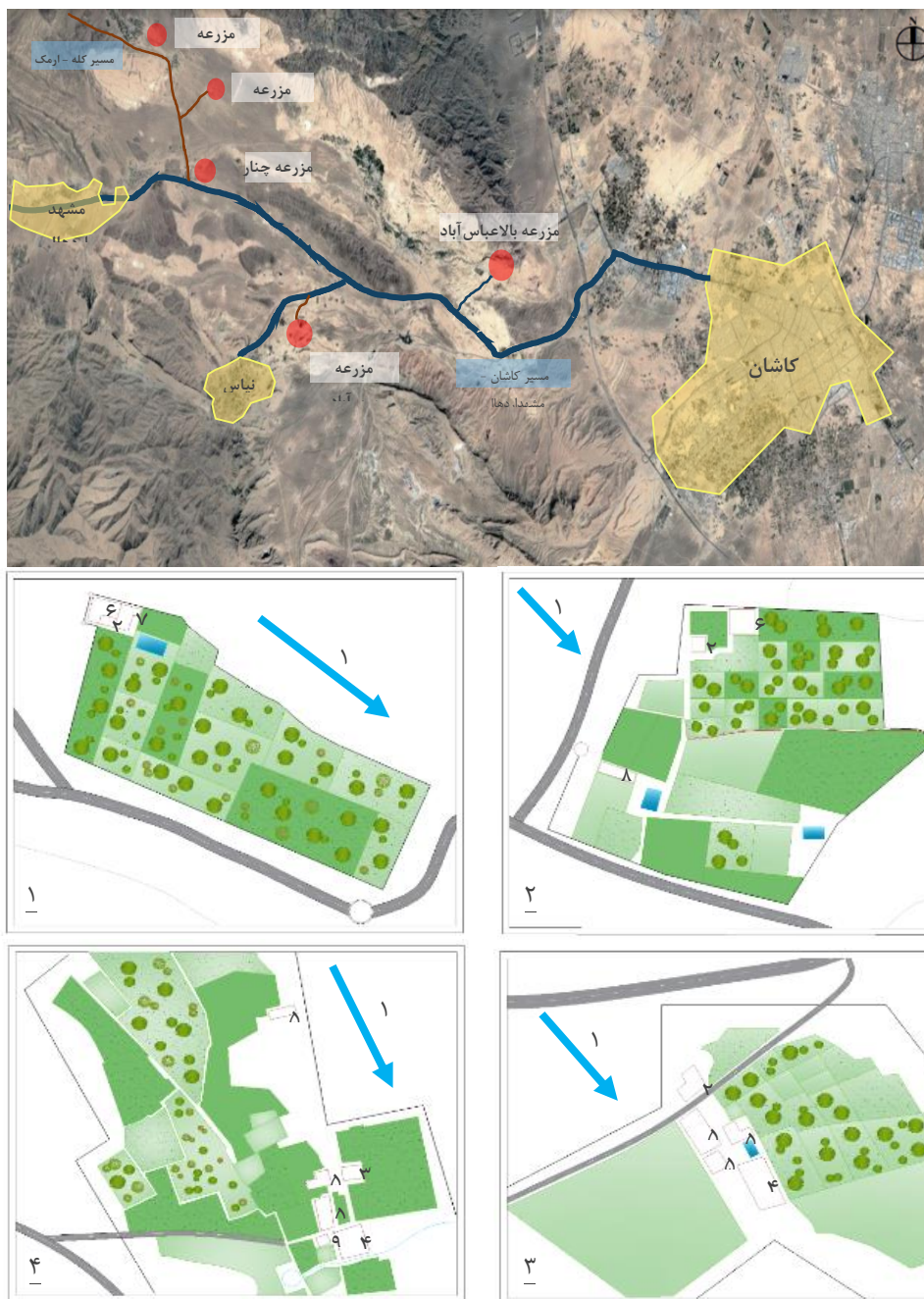
مطالعه مزرعه و باغ فرح‌آباد پیشینه گسترده‌ای ندارد. تنها در مقاله‌ای به مقایسه باغ تاریخی فرح‌آباد با چهارباغ دیگر پرداخته شده و سپس از طریق قیاس میان نظام‌های شکل‌دهنده این باغ با باغ‌فین، الگوهای معماری باغ درون مزرعه فرح‌آباد مطالعه و بررسی شده است (دانایی، ۱۳۹۵). لذا با توجه به رویکرد مقاله، پیشینه تحقیق به پژوهش‌هایی محدود شده که در آن‌ها ساختار فضایی مزارع و باغ‌های تاریخی کاشان موردتوجه قرار گرفته‌اند. برای مثال پیش‌ازاین مطالعات وسیعی در مورد خصوصیات و دسته‌بندی مزرعه‌های تاریخی انجام شده است. در یک نمونه مزارع به دودسته مسکون و غیرمسکون تقسیم شده و همچنین به مزارع مسکون کبیره و صغیره اشاره شده که در قالب دو الگوی «دساگر کشت‌خوانی» و «مجموعه‌های کشت‌خوانی» قرار می‌گیرند (محمدمراد، صالحی و راعی، ۱۳۹۵). علاوه بر این بررسی بخشی از قابلیت‌های پنهان و نظام‌های مستقر در مزارع مسکون نیاسر و گونه‌شناسی آن‌ها و همچنین مقایسه چند نمونه مزرعه مسکون تاریخی در آن منطقه نیز موضوع پژوهش دیگری بوده که در آن حسین راعی به دو گونه دساگر کشت‌خوانی و مجموعه‌های کشت‌خوانی پرداخته شده است (راعی، ۱۴۰۰ الف: ۱۴-۸). وی در پژوهش دیگری معیارهای شش‌گانه شناسایی مزارع مسکون اربابی نیاسر را برشمرده و به قابلیت‌های کالبدی و کارکردی آن‌ها اشاره کرده است (راعی، ۱۳۹۵: ۱۱۰-۱۳۱). مطالعات در مورد نمونه‌های مشابه نیز صورت گرفته است. برای مثال مطالعه چشمه‌علی دامغان نشان می‌دهد که باغ به‌مثابه بخشی از یک مجموعه ممکن است ابعاد بسیار وسیع و رسمی پیدا کند (منصوری، اسدالله‌وش و چاووش‌نژاد، ۱۴۰۱: ۸۱-۱۱۰). این موضوعی است که ممکن است بتوان آن را در قالب دیگری در فرح‌آباد نیز مشاهده کرد. زیستگاه‌های مبتنی بر زراعت نمونه‌های پرشماری دارند و گاه نامی جز مزرعه نیز بر آن‌ها نهاده شده است.

برخی مطالعات نشان می‌دهد الگوهای مشابه در نواحی دیگر همچون جنوب خراسان و زیر عنوان کلاته قابل‌شناسایی است (رضایی‌پور و دیگران، ۱۴۰۳)؛ هرچند ترکیب و خصوصیات کالبدی فضایی متفاوتی ممکن است مشاهده شود. باید توجه داشت که به‌واسطه تخریب ممکن است نتوان دقیقاً نمونه‌ای مشابه فرح‌آباد را پیدا کرد. نمونه‌هایی از مزرعه‌های تاریخی پیش‌تر مطالعه شده شامل باغ طراحی‌شده و کلاسیک و عمارتی رسمی بوده‌اند؛ همچون گورت در شرق اصفهان که باغ مفصل آن قصری مطبق را نیز شامل می‌شود.^۱ برخی اجزای مهم مزرعه فرح‌آباد همچون حوض‌خانه فضاهایی محسوب می‌شوند که در موقعیت‌های متفاوت می‌توان آن‌ها را مشاهده کرد. این گونه بناها از خانه تا کوشک و کاخ را دربر می‌گیرند. در برخی مطالعات نمونه‌ای از حوض‌خانه درون یک کوشک رسمی همچون بنای فتح‌علیشاهی باغ فین موردتوجه قرار گرفته‌اند (دادخواه، ممتحن و صراف، ۱۴۰۳). نمونه‌های مسکونی دربردارنده حوض‌خانه که به همین نام خوانده می‌شوند در منطقه فین کوچک و بزرگ فراوان است؛ اما برخی نمونه‌ها که بنایی عام‌المنفعه بودند نیز شناسایی و مطالعه شده است؛ ازجمله حوض‌خانه سرکوجه یخچال در آران (نوری، مولودی و عسگری، ۱۳۹۵) که احتمالاً بعد از دوره اولیه به بنایی عام‌المنفعه تبدیل شده است. نمونه دیگر باغ کاشانی در راوند کاشان است که علاوه بر عمارت اصلی بنای حوض‌خانه‌ای را نیز شامل می‌شود که در جنب عمارت اصلی قرار گرفته است. این نمونه تصویری خوانا از فضاها و طرح و خصوصیات باغی حومه‌ای و روستایی در راوند کاشان ارائه می‌کند که عمدتاً بر مطالعات میدانی استوار بوده است (نیازمند و علائی، ۱۳۹۵). افزون بر این، عناصری مانند حوض‌خانه که نمونه‌ای از آن در مزرعه فرح‌آباد نیز وجود دارد موضوع مطالعات وسیعی بوده که نشان از گوناگونی شکل و جایگاه چنین عنصری دارد.

نگاهی به منطقه

مزرعه فرح‌آباد که در مختصات جغرافیایی ۳۳ درجه و ۶ دقیقه و ۹۷ ثانیه شمالی و ۵۱ درجه و ۱۴ دقیقه و ۲۱ ثانیه شرقی واقع شده مجموعه‌ای است که در دوره قاجار در کنار مسیر کاشان به ارمک و بافاصله حدود ۲ کیلومتری در جنوب شرقی روستای برزآباد و همچنین در فاصله ۵۰ کیلومتری شمال غرب کاشان شکل گرفته است. در اطراف مزرعه فرح‌آباد مزارعی دیگری نیز وجود داشته است. برخی از این مزارع ضمن توسعه به روستا تبدیل شده و برخی دیگر همچنان ماهیت و کارکرد پیشین خود را حفظ کرده‌اند. چهار نمونه منتخب جملگی مزارع تاریخی به شمار می‌آیند که در اطراف کاشان و

در شرایط اقلیمی و جغرافیایی مشابهی قرار داشته‌اند. این نمونه‌ها ارتباط نزدیکی با مزرعه فرح‌آباد داشته‌اند و از پیشینه تاریخی و کارکردی نسبتاً مشابهی برخوردارند (تصویر ۱). یک بررسی کلی آشکار می‌کند مزارع علی‌آباد، چنار، سورآباد و بالاعباس‌آباد دربردارنده محدوده‌های سکونتگاهی، قنات و اراضی زراعی و باغ‌ها هستند و شاخصه اصلی و دلیل شکل‌گیری‌شان برخورداری از آب قنات بوده است.

تصویر ۱: بالا: موقعیت قرارگیری مزرعه فرح‌آباد و مزارع اطراف آن نسبت به کاشان؛ فاصله کاشان تا مزرعه‌های بالا عباس‌آباد، سورآباد، چنار، فرح‌آباد و علی‌آباد به ترتیب برابر است با ۳۰، ۳۴، ۴۵، ۴۸ و ۵۰ کیلومتر (مأخذ: بر مبنای Google Earth ۲۰۲۵). پایین: ترکیب کلی مزرعه‌های اطراف: ۱- علی‌آباد ۲- چنار ۳- سورآباد ۴- بالاعباس‌آباد (مأخذ: بر مبنای Google Earth ۲۰۲۵). راهنمای فضاهای قابل‌شناسایی در مزرعه‌ها: ۱. مسیر قنات، ۲. حمام، ۳. قلعه اربابی، ۴. قلعه رعیتی، ۵. خانه‌های اربابی، ۶. طویله و اسطبل، ۷. اتاق‌ها و فضاهای سکونت، ۸. حوض خانه، ۹. مسجد.

در کلیه مزارع یادشده محدوده‌های زراعی بسیار وسیع‌تر از بخش‌های ساخته‌شده است. این موضوع نشان‌دهنده اهمیت اقتصادی و تولید کشاورزی مزارع یادشده و همچنین جمعیت اندک آنها است که گاه تاکنون نیز این وضع ادامه یافته است. در مورد مزرعه چنار وضعیت متفاوت است و بررسی نشان می‌دهد که کاربری بخش‌های زراعی تغییر کرده و بناهای مسکونی ساخته‌شده به شکل‌گیری روستا منجر شده است. این مجموعه‌ها عناصر مهمی چون خانه‌های اربابی و رعیتی، حمام، اسطبل، آب‌انبار و برج‌های دیده‌بانی داشته‌اند. بر اساس مطالعات انجام‌شده و اطلاعات به‌دست‌آمده از افراد محلی، روستای چنار در گذشته شامل دو مزرعه بالا و پایین بوده که هرکدام مالک جداگانه داشته‌اند. به‌طور کلی این دو مزرعه شامل عناصری از قبیل طویله و اسطبل، حوض‌خانه، حمام، قنات و خانه‌های رعیتی بوده‌اند و امروزه به یک مجموعه تبدیل‌شده‌اند و در ضمن بیشتر عناصر تاریخی به‌جز طویله و اسطبل و یکی از برج‌ها تخریب شده‌اند. زمین‌های زراعی زیادی نیز بر اثر تغییر مالکیت به بناهای مسکونی تبدیل‌شده و تنها محدوده اندکی برای کشت محصولات باقی‌مانده است. در مزرعه بالا عباس‌آباد می‌توان به حمام تاریخی آن اشاره کرد که این بنا احتمالاً برای سهولت استفاده توسط ساکنان، در داخل قلعه قرار گرفته است و هنوز هم آثار آن مشهود است. آب‌انبار، عنصری است که تنها در این مزرعه دیده می‌شود. این عنصر و خانه‌های اربابی در کنار قلعه رعیتی شکل گرفته‌اند تا امکان دسترسی مناسبی وجود داشته باشد (راعی، ۱۴۰۰: ۳۴-۳۵). در مزرعه علی‌آباد اثری از خانه‌های اربابی و رعیتی دیده نمی‌شود. تنها می‌توان شاهد چند اتاق در کنار هم به‌عنوان فضای نشیمن بود. پشت این اتاق‌ها و آن‌سوی باغ نیز تعداد زیادی طویله و اسطبل برای نگهداری چهارپایان وجود دارد که امروزه در وضعیت نابسامانی به سر می‌برند (انصاری‌نژاد، ۱۳۹۶: ۳۷). مزرعه سورآباد دارای حمام زیبایی بوده که چندی پیش به کلی از بین رفته است. از دیگر آثار آن می‌توان به سلخ آب، چندین خانه مسکونی و قلعه‌ای رعیتی اشاره نمود (راعی، ۱۳۹۶: ۷۴).

۳- وضعیت امروزی مزرعه و باغ فرح‌آباد

مزرعه فرح‌آباد در نزدیکی کوهستان و در محدوده‌ای با شیبی ملایم واقع‌شده و با آبادی‌ها و مزرعه‌های دیگری در ارتباط است (تصویر ۱). مزرعه از طریق جاده کاشان به مشهد ارده‌ال و با انشعابی از آن جاده به‌سوی شمال که از کنار روستای چنار می‌گذرد در دسترس است. راه یادشده چنار را به برزآباد متصل می‌کند. در میانه راه چنار به برزآباد یک راه خاکی به‌سوی شمال شرقی به مزرعه فرح‌آباد منتهی می‌شود. راهی نیز از برزآباد به‌سوی مزرعه فرح‌آباد وجود دارد. بنیاد و احداث این مزرعه و باغ و قلعه‌های تابع آن را به فرخ‌خان غفاری امین‌الدوله نسبت داده‌اند. فرح‌آباد محدوده‌ای وسیع است شامل چند بخش اصلی که عبارت‌اند از محوطه محصور و دارای برج و بارو و باغ و برخی بناها و همچنین قلعه و خانه‌های رعیتی واقع در جنوب غربی محوطه محصور. افزون بر این نیز عناصر دیگری مرتبط با مزرعه و در بیرون حصار وجود دیده می‌شود (تصویر ۲)؛ هرچند برای اطلاع دقیق از این که عناصر یادشده در وضعیت تاریخی نیز در بیرون مجموعه وجود داشته‌اند یا بعدها افزوده شده‌اند باید به متن ضرابی و عکس‌های هوایی دهه‌های گذشته رجوع کرد. بر اساس بررسی‌های میدانی روشن می‌شود بخش‌هایی از برج و باروی مجموعه به‌ویژه در شمال شرقی تخریب شده و اراضی زراعی درون محوطه محصور نیز به‌سوی بیرون گسترش یافته‌اند. آثار برج‌های دیده‌بانی دورتادور مزرعه و باغ مذکور نشانگر اهمیت مجموعه در گذشته بوده است. هرچند باغ و اراضی زراعی در وضعیت چندان مطلوبی قرار ندارند اما آثار باقی‌مانده از مسیر جوی‌ها، شکل کرت‌ها، باغچه‌ها و همچنین گیاهانی که در محوطه محصور حضور دارند، نشان از وضعیت اصیل یک باغ تاریخی دارد که احتمالاً باید بخشی از مزرعه موردنظر باشد. مزرعه حصار دارد که شکل اولیه آن بنا بر نظر افراد محلی متشکل از ۸ مهره چینه گلی بوده و ۷ متر ارتفاع داشته است. در پایین این حصارها به ارتفاع حدود یک متر از سنگ لاشه به‌منظور جلوگیری از انتقال رطوبت به بالای حصار استفاده شده است که امروزه قسمت‌هایی از آن دچار فرسودگی و تخریب شده است.

تصویر ۲: وضعیت موجود عناصر مهم مزرعه فرح آباد (Google Earth 2025).

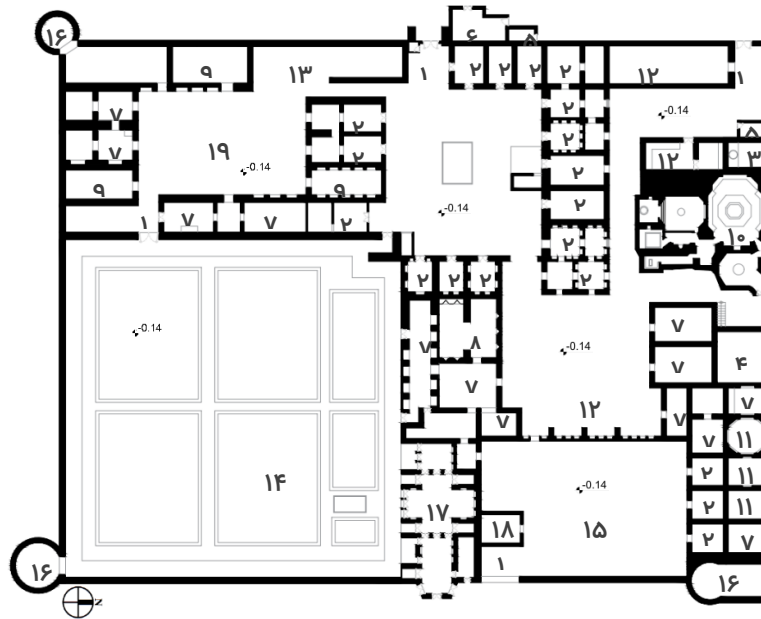
همان‌طور که اشاره شد در میانه محوطه محصور شکلی نزدیک به باغ قابل مشاهده است؛ مقصود محوطه محصور است مستطیل‌شکل که خیابان مفصل در میانه خود دارد. استخری نیز در میانه باغ دیده می‌شود که طبق شرح ضرابی محدوده‌ای دیدنی است. استخر اکنون بدون آب است و تنها یکی از تختگاه‌های جنب آن با وضعیتی نامناسب قابل مشاهده است. عمارت حوض‌خانه که در ورودی اصلی این مجموعه قرار گرفته همراه با نشانه‌های ناشی از یک دوره تعمیر در دهه ۱۳۴۰ تا امروز باقی مانده است؛ هرچند تغییراتی کرده و بخش‌هایی نیز به آن الحاق شده است (تصویر ۳). بنای یادشده متروک است و آسیب‌هایی نیز دیده است.

تصویر ۳: وضع موجود پلان طبقه همکف، اول و دوم عمارت حوض‌خانه (بر مبنای برداشت‌های نسیمی، ۱۳۹۵).

عمارت جنوبی مجموعه بنای دیگری است که وضعیت مناسبی ندارد. طبقه بالایی این عمارت به‌طور کامل تخریب‌شده و تشخیص فضاهای داخلی طبقه همکف نیز مشکل است. در قسمت جنوب عمارت حوض‌خانه و پشت حصار باغ متصل به عمارت حوض‌خانه، مجموعه بناهایی موسوم به قلعه تازه یا رعیتی قرار دارد که ظاهراً مختص رعایا و کشاورزان بوده است. این قلعه ورودی مجزایی نیز از بیرون مجموعه داشته و به گفته افراد محلی از داخل آن امکان

دسترسی به درون مجموعه و باغ اصلی وجود نداشته است. این قلعه ۴ حیاط دارد. دو حیاط برای دسترسی به طویله و اصطبل‌های اسب بوده است. حیاط اصلی قلعه با ابعاد تقریبی ۱۸ در ۲۲ متر در جبهه غربی آن واقع شده است و ۱۵ اتاق دورتادور فضای باز و همچنین حوضی را شامل می‌شود. بخش‌های وسیعی از این قلعه تخریب شده است (تصویر ۴). برخی بناهای ناهماهنگ با مجموعه نیز در حال حاضر قابل مشاهده است؛ از جمله ساختمان دوطبقه آجری که توسط یکی از رعیت‌ها در محدوده قلعه سرخه ساخته شده است. قلعه سرخه طبق گفته افراد محلی چندین اتاق داشته که امروزه اثری از آن باقی نمانده است.

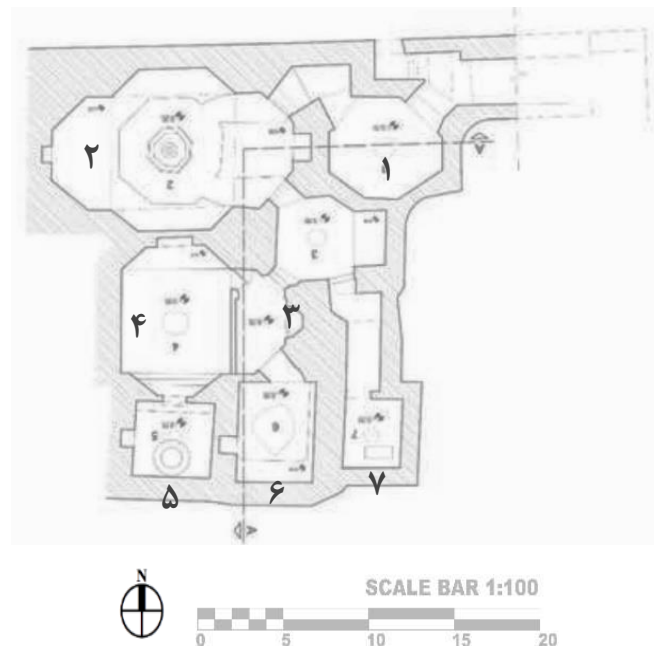

تصویر ۴: فضاهای موجود در قلعه‌ی رعیتی. ۱- ورودی ۲- اتاق رعیتی ۳- نانویی ۴- نجارخانه ۵- سرویس بهداشتی ۶- مسجد ۷- طویله ۸- اصطبل اسب ۹- انبار ۱۰- حمام ۱۱- عمارت جنوبی ۱۲- طویله‌ی تخریب‌شده ۱۳- انبار تخریب‌شده ۱۴- باغچه‌ی قلعه ۱۵- قلعه سرخه ۱۶- برج دیده‌بانی ۱۷- اتاق سه‌دری ۱۸- ساختمان الحاقی ۱۹- باربند.

در قسمت جنوب شرقی قلعه رعیتی، دری چوبی قرار دارد که به باغی کوچک موسوم به باغچه قلعه راه پیدا می‌کند. باغچه قلعه، باغی کوچک به همراه بالاخانه و اصطبل در قسمت شمالی آن است که فضایی اختصاصی برای مالک مزرعه و باغ بوده است. عمارت بالاخانه آن شامل سه اتاق هم‌جوار است که اتاق میانی بزرگ‌تر از دو اتاق جانبی بوده و شکل چلیپایی دارد. وضعیت کنونی اتاق‌ها نابسامان است و در فضای باز مقابل عمارت بالاخانه، حوضی قرار داشته که امروزه به‌صورت نیمه‌ویران رها شده است. این بنا بعدها به انبار رعایا تبدیل شده است (تصویر ۵). مجموعه فرح‌آباد حمامی نیز دارد که به‌صورت مخروبه در آمده است. این بنا در بخش شمالی مجموعه عمارت جنوبی و قلعه رعیتی قرار گرفته است (تصویر ۴ و ۶).

تصویر ۵: وضعیت موجود باغچه قلعه در قلعه‌ی رعیتی.

تصویر ۶: حمام تاریخی باغ فرح‌آباد. ۱- هشتی ورودی ۲- بینه و سرپینه ۳- میاندر ۴- گرم‌خانه ۵- خزینه ۶- تنظیف‌خانه ۷- سرویس بهداشتی (نسیمی، ۱۳۹۵).

۴- بانی و مالکان و استفاده‌کنندگان از مزرعه

مزرعه فرح‌آباد که احتمالاً باغ مفصلی را نیز شامل می‌شود متعلق به میرزا ابوطالب غفاری، ملقب به امین‌الدوله، پسر میرزا محمدمهدی غفاری کاشی و از رجال دوره قاجار بوده است. کلانتر ضرابی در مرآةالقاسان درباره او نوشته است که «اسم اصلی ایشان ابوطالب است و در سال ۱۲۲۹ ه‍.ق در کاشان متولد شد. در جوانی به تهران آمد و در دربار فتحعلی‌شاه به سمت پیشخدمت خاصه مشغول و توسط این شاه لقب یا اسم فرخ به او داده شد» (کلانتر ضرابی، ۱۳۷۸: ۵۳۸). بنا بر شرح کلانتر ضرابی او در سال ۱۲۶۰ ه‍.ق به صندوقداری محمدشاه منصوب و حکومت کاشان نیز به وی واگذار شد. در سال ۱۲۷۲ ه‍.ق و پس از سومین قشون‌کشی ایران به هرات، ناصرالدین‌شاه به وی لقب امین‌الملک داد و هم در سال ۱۲۸۲ ه‍.ق به تحریک میرزا محمدخان سپهسالار، فرخ‌خان را از مقام درباری‌اش خلع کرد. این دوری از دربار طولانی نبود؛ زیرا شاه در سال ۱۲۸۳ ه‍.ق تصمیم گرفت حکومت کاشان، اصفهان، فارس، نطنز و سرپرستی گمرک‌خانه‌های ولایات را به فرخ‌خان امین‌الدوله واگذار کند (همان: ۵۳۸-۵۳۹). فرخ‌خان به دلیل اینکه کاشان زادگاه و محل حکومت او بود کارهای ارزشمندی در آن انجام داد؛ از جمله احداث خطوط ارتباطی تهران با کاشان، ساخت بازار نو مسگران و تیمچه امین‌الدوله در بازار از جمله کارهای او است. او همچنین خانه‌ای بزرگ و مجلل داشت. این خانه پس از او محل سکونت حاکمان کاشان بود و به همین سبب به دیوان‌خانه شهرت یافت. فرخ‌خان در فرح‌آباد کاشان که ملک او بود نیز باغ و خانه‌های بزرگی ایجاد کرده بود (محلوجی، ۱۳۹۳: ۳۱۴).

پس از درگذشت فرخ‌خان امین‌الدوله در سال ۱۲۸۸ ه‍.ق مزرعه فرح‌آباد و قلعه آن و همچنین بسیاری از اموال او به ورثه‌اش و خانواده غفاری منتقل شد. در اواخر دوره قاجار و با روی کار آمدن نایب‌ان در کاشان به سرکردگی نایب حسین کاشی و فرزندش ماشالله‌خان معروف به سردار کاشی، اموال خانواده غفاری و مزرعه و باغ فرح‌آباد به نایب‌ان فروخته شد و از آن به بعد قلعه فرح‌آباد به یکی از پایگاه‌های نایب‌ان تبدیل شد (انصاری‌نژاد، ۱۳۹۶: ۵۸). علت این موضوع احتمالاً موقعیت فرح‌آباد و خصوصیات آن بوده است؛ زیرا سیدحسین اعظم واقفی شرح داده که نایب حسین قلمرو خود را از حدود قم و کاشان و یزد و اصفهان تا اراک گسترش داده بود و به موازات آن درصدد تحکیم موقعیت و تهیه وسایل دفاعی نیز برآمده بود؛ بنابراین بدین منظور دو محل را که هر دو آب‌وهوای متناسب داشت، برای خود انتخاب کرد؛ یکی فرح‌آباد در

محلّی بیلاقی و دیگری قلعه مستحکمی در پهن‌دشت پیرامون کویر به نام کرشاهی در منطقه گرمسیری. به‌هنگامی که او از طرف دشمنانش از هر سو در تنگنا قرار می‌گرفت با تجهیزات و سوارانش سوی فرح‌آباد یا کرشاهی شتافته، با اطمینان خاطر در آنجا به استراحت می‌پرداخت (اعظم‌واقفی، ۱۳۷۹: ۲۰۹).

در دوره پهلوی و پس از قلع‌وقمع نایبیان در زمان رضاشاه، مزرعه و باغ فرح‌آباد مصادره شده و جزء اموال خالصه دولت درآمد. در آن زمان مزرعه توسط دولت به اربابان محلّی برای کشت و بهره‌برداری اجاره داده می‌شد. از جمله این شخصیت‌ها می‌توان به ملا محمود مدیحی اشاره کرد. پس از تبعید شیخ نورالدین خلعتبری، روحانی با نفوذ تنکابنی، املاک او در شمال کشور مصادره و سپس بخشی از مزارع منطقه کاشان از جمله مزرعه فرح‌آباد، برزآباد، جنت‌آباد، بخشی از مزرعه فتح‌آباد (جوشقان)، حسن‌آباد، لتحر، نصرآباد و آران‌دشت به وی واگذار شد. شیخ نورالدین پس از ۸ ماه تبعید در کاشان به سال ۱۳۱۴ فوت کرد (انصاری‌نژاد، ۱۳۹۶: ۷۱). سلیمان نورزاده فرزند شیخ نورالدین، پس از فوت پدر به کاشان رفت و تا پایان عمر در مزرعه فرح‌آباد به امر طبابت و کشاورزی پرداخت (تصویر ۷). او تغییراتی در محیط اطراف نیز ایجاد کرد. از آثار وی ایجاد خیابان و کاشت درخت از مزرعه فرح‌آباد تا مزرعه برزآباد است که اکنون از میان رفته است. وی در سال ۱۳۲۴ درگذشت (همان: ۷۲). بعدها مزرعه رو به افول رفت و با توقف سکونت مالکان در اختیار رعیت قرار گرفت و با کم شدن میزان آب از رونق آن کاسته شد. هم‌اکنون بخش‌های وسیعی از مزرعه فرح‌آباد و قلعه‌ها و باغ و بناهای آن بلااستفاده بوده و در حال تخریب است.

تصویر ۷: چپ؛ فرخ‌خان امین‌الدوله (کلانتر ضرابی، ۱۳۳۵)، میانی؛ ماشاالله‌خان (سردار کاشی)، راست؛ شیخ نورالدین خلعتبری در کنار فرزندانش (انصاری‌نژاد، ۱۳۹۶).

۵- بازیابی طرح مزرعه و باغ فرح‌آباد

در این بخش از پژوهش تلاش می‌شود با استفاده از عکس‌های هوایی و وضعیت برجای‌مانده از مجموعه و همچنین توصیفات کلانتر ضرابی در کتاب مرآه‌القاسان، شکل و طرح مجموعه و صورت اصیل طرح کاشت و همچنین خصوصیات عناصر اصلی آن مشخص و معرفی شود.

۵-۱- مطالعه عکس‌های هوایی

بنا بر عکس‌های هوایی دهه ۱۳۴۰ می‌توان تصویری نسبتاً روشن از مزرعه را مشاهده کرد؛ هرچند برای فهم بهتر موضوع لازم است عکس‌ها و به‌خصوص جزئیات درونشان مطالعه و تفسیر شوند. شاکله کلی این مزرعه ترکیبی از باغ یا محوطه محصور و قلعه و زمین‌های زراعی است. بخش وسیعی از مزرعه درون یک حصار مرکب وسیع قرار دارد که شامل دو مستطیل بزرگ و کوچک است (تصویر ۸). سردر اصلی مجموعه که رو به غرب دارد در منتهی‌الیه غربی آن قرار گرفته و حوض‌خانه‌ای را نیز شامل می‌شود. مقابل این سردر و بیرون مجموعه در عکس هوایی ۱۳۴۸ استخر و آثاری از یک قلعه مربع‌شکل دیده می‌شود و قلعه دیگری نیز در جنوب مجموعه قابل مشاهده است (تصویر ۱۳).

تصویر ۸: تصویر هوایی باغ و مزرعه فرح‌آباد در سال ۱۳۴۸. ۱- محدوده مزرعه. ۲- محدوده میانی شبیه باغ. ۳- سردر مجموعه. ۴- استخر بیرون مجموعه در مقابل سردر. ۵- قلعه مقابل سردر. ۶- قلعه. ۷- رد اراضی زراعی بیرون حصار (سازمان نقشه‌برداری ایران ۱۴۰۲).

استخر بیرون مزرعه و قلعه مخروبه مجاور آن راستایی را شکل می‌دهند که اگر آن را به‌سوی شرق و درون مجموعه امتداد دهیم ردی از یک راه یا خیابان قابل تشخیص است (تصویر ۸). این رد در یک‌چهارم منتهی‌الیه غربی مجموعه به‌صورت روشن‌تری دیده می‌شود. در جنوب این بخش از خیابان درون مجموعه، محوطه‌های محصور ساخته‌شده و کاشته‌شده‌ای دیده می‌شود و علاوه بر این در جنوب دو محدوده یادشده و در بیرون مجموعه نیز رد کاشت برخی درختان و گیاهان دیده می‌شود. در جنب این بخش اخیر بیرون حصار، قلعه دیگری نیز قابل مشاهده است که می‌توان رد دو خیابان متقاطع در آن را تشخیص داد. از این‌رو بیرون محدوده محصور نیز دست‌کم با استناد به عکس هوایی سال ۱۳۴۸ می‌توان آثاری را مشاهده کرد؛ هرچند این آثار ممکن است متأخرتر از بخش‌هایی باشند که ضرابی آنها را توصیف کرده است. قلعه یادشده و همچنین آثار قتاتی که آب مزرعه فرح‌آباد را تأمین می‌کند نیز در عکس هوایی سال ۱۳۴۸ دیده می‌شود (تصویر ۹). این مسیر درعین حال شیب عمومی منطقه را هم نشان می‌دهد. این شیب ملایم باعث شده است که آب قنات از بخش غربی وارد مجموعه شده و علاوه بر قطعه باغ جنب سردر به همه بخش‌های مزرعه سوق داده شود. آب قنات طبق عکس یادشده پس از ظاهر شدن در استخر بزرگی در بیرون مجموعه و واقع در برابر عمارت سردر و بالاخانه مجموعه جمع شده و از طریق مجرای زیرزمینی به حوض میانی حوض‌خانه واقع در اشکوب پایین عمارت یادشده انتقال می‌یابد و از آنجا وارد بخش محصور مجموعه می‌شود. ضرابی از استخر در این موضع واقع در بیرون باغ یاد نکرده و به‌ظاهر شدن «چشمه قنات آن مزرعه روی به نقطه مشرق» (ضرابی، ۱۳۷۸: ۲۲) اشاره کرده و یادآور شده که در جنبین آن که مقصود احتمالاً همان چشمه قنات است، دو چمن است از درختان بید و چنار و صنوبر و سمرقندی و اسفیدار (همان). باید توجه داشت که ضرابی در جای دیگری از کتاب ضمن معرفی استخرهای منطقه کاشان و با اشاره روشن به استخر درون مزرعه فرح‌آباد، از استخر دیگری در مقابل و بیرون مجموعه نام نبرده است (همان، ۱۰۰).

بر این اساس به نظر می‌رسد که استخر یا آبگیر وسیع بیرون مزرعه متأخرتر باشد و زمانی ساخته شده که احتمالاً آب قنات کم شده و ایجاد استخر برای نگهداری و آبیاری مزرعه و باغ ضرورت یافته است؛ زیرا مذاقه در عکس هوایی سال ۱۳۴۸ (تصویر ۹) آشکارا نشان می‌دهد که باغ از درختان کم‌تعدادی برخوردار است و ممکن است این نتیجه کم‌آبی قنات و یا حتی خشک شدن آب آن باشد. همین عکس نشان می‌دهد که بیشتر بخش‌های مزرعه به زراعت اختصاص داشته و درختان معدودند. بخش منتهی‌الیه غربی باغ و مزرعه فرح‌آباد که در عکس هوایی سال ۱۳۴۶ قابل مشاهده است نیز آشکار

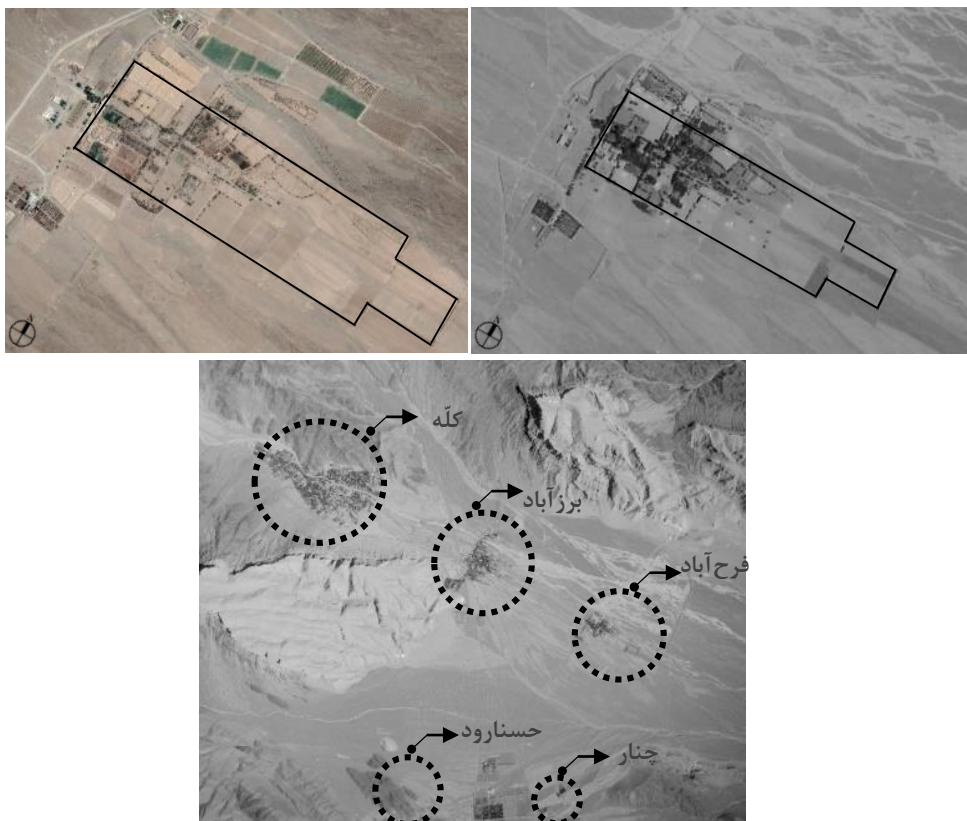
می‌کند که این بخش از باغ درختان کمی دارد. لذا مشکل کمبود آب و خشک شدن درختان باید به پیش از سال ۱۳۴۶ بازگردد (تصویر ۹).

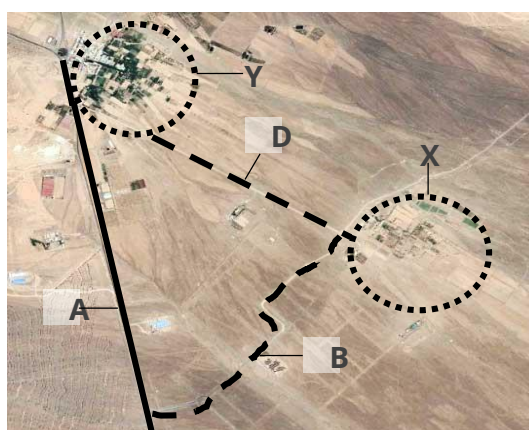
تصویر ۹: راست؛ میزان سطح پوشش گیاهان و درختان باغ فرح‌آباد در عکس هوایی سال ۱۳۴۶، چپ؛ میزان سطح پوشش گیاهان و نمایش هوایی رد قنات آب باغ و مزرعه فرح‌آباد در عکس هوایی سال ۱۳۴۸ (سازمان نقشه‌برداری ایران ۱۴۰۲).

بنابراین آبگیر بیرون باغ باید متأخر باشد و احتمالاً حوالی دهه ۱۳۴۰ ساخته شده باشد؛ زیرا تصاویرهای جدیدتر از مزرعه و باغ در سال ۱۳۷۷ نشان می‌دهد تعداد درختان و سطح پوشش آنها بسیار گسترش یافته است (تصویر ۱۲). از سوی دیگر درحالی که ضربی آشکارا از «قنات آن مزرعه» در متن خود یاد کرده است، برخی افراد محلی یادآور می‌شوند که بخشی از آب مزرعه در حال حاضر از قنات روستای کنداب و بخش دیگر آن از قنات روستای کله تأمین می‌شود؛ بنابراین ممکن است با خشک شدن قنات اختصاصی بعدها از آب دیگر قنات‌ها بهره گرفته باشند. موضوع کم‌آبی با تحقیقات محلی از افراد آگاه نیز همخوانی دارد. گفته می‌شود که در اوایل دهه ۱۳۴۰ به دلیل خشک شدن قنات و خشک‌سالی در این محدوده، باغ از رونق افتاده است (یوسفی، ۱۴۰۱). با دقت در عکس هوایی سال ۱۳۴۸ این ادعا قابل قبول است زیرا در این تصویر اثری از درختان سایه‌انداز در باغ و مسیر ارتباطی بین فرح‌آباد و برزآباد دیده نمی‌شود و گویی که بخشی وسیع از درختان خشک شده است. درحالی که بر اساس همین عکس، مزرعه برزآباد در نزدیکی فرح‌آباد کاملاً سرسبز و پوشیده از درخت است (تصویر ۱۰)؛ اما با نگاهی دقیق‌تر به محدوده مزرعه و باغ فرح‌آباد در عکس سال ۱۳۴۸ سایه‌هایی از درختان کوتاه قابل مشاهده است که گویی به تازگی در خیابان اصلی باغ، مجاور حصار و در بعضی از کرت‌ها کاشته شده‌اند (تصویر ۱۰). لذا می‌توان این‌طور نتیجه گرفت که مالکان مزرعه در دهه ۱۳۴۰ پس از خشک‌سالی و کم‌آبی و با یافتن منابع آبی دیگر شروع به درختکاری و احیای باغ یا باغ‌های مجموعه کرده‌اند. در نتیجه این اقدام وضعیت تغییر کرده است؛ زیرا با دقت در عکس هوایی سال ۱۳۷۷ (تصویر ۱۰) می‌توان شاهد حضور درختانی پرشمار و سایه‌انداز در بیشتر کرت‌ها و همچنین در بر خیابان اصلی یا قطعه باغ‌مانندی در شرق سردر و بالاخانه مجموعه بود. بنا بر همین عکس، حتی انبوه درختان پیرامون استخر میان مزرعه مانع از مشاهده آن شده‌اند (تصویر ۱۲). با توجه به نبودن وضوح کافی در این تصویر، نوع و تعداد درختان، خیابان‌های اصلی و فرعی، راه‌آب‌ها و کرت‌ها مشخص نیستند. درعین حال با در نظر گرفتن عکس وضعیت موجود باغ روشن می‌شود که در حال حاضر فضای سبز مزرعه و باغ بیشتر به وضعیت دهه ۱۳۷۰ نزدیک است تا وضعیت نیمه دوم دهه ۱۳۴۰ (تصویر ۱۰).

دقت در عکس هوایی سال ۱۳۴۸ وضعیت منطقه را در سال یادشده نشان می‌دهد. کوه‌های پیرامون که ضربی از آنها با نام‌های کره، لاوامین و گنبته یاد کرده پیرامون محدوده‌ای که مزرعه‌های فرح‌آباد و برزآباد در آن واقع شده‌اند قابل مشاهده است. در همین محدوده نسبتاً هموار میان کوهستان، روستاهایی همچون برزآباد، کله، چنار و حسارود نیز دیده می‌شوند که در گذشته همه از جمله مزارع منطقه بودند و سپس توسعه یافته‌اند (تصویر ۱۰). ضربی از دو مزرعه دیگر به نام‌های گزآباد و گلستانه نیز یاد می‌کند (ضربی، ۲۲) که امروزه اثری از آن‌ها دیده نمی‌شود.

تصویر ۱۰: بالا؛ شباهت وضعیت موجود فضای سبز مزرعه و باغ فرح آباد با عکس هوایی ۱۳۷۷، پایین؛ مقایسه پوشش گیاهی مزرعه فرح آباد و روستاهای واقع در اطراف آن در سال ۱۳۷۷ (سازمان نقشه برداری ایران ۱۴۰۲). در عکس‌های هوایی سال‌های ۱۳۷۷ و ۱۴۰۲ و در انتهای مسیر برزآباد به فرح آباد (D) و در مقابل ضلع غربی مزرعه، سه خانه متعلق به رعایا دیده می‌شود. علاوه بر این، افراد یادشده در مقابل خانه‌هایشان مسجد کوچکی متصل به حصار غربی مزرعه ساخته‌اند. با توجه به این تصاویر در انتهای مسیر فرعی منتهی به فرح آباد (B) نیز دو قطعه زمین زراعی قرار دارد که محل کاشت برخی محصولات بوده‌اند. همچنین در جبهه شمالی مجموعه و پشت حصار بیرونی، محدوده‌ای برای کشت محصولات زراعی به کل مجموعه اضافه شده است (تصویر ۱۱ و ۱۲).

تصویر ۱۱: موقعیت باغ به همراه مسیرهای دسترسی در عکس هوایی سال ۱۴۰۲. A- جاده آسفالت کاشان-برزآباد B- مسیر ارتباطی جاده اصلی به فرح آباد (۱) D- مسیر ارتباطی جاده اصلی به فرح آباد (۲) X- مزرعه فرح آباد Y- مزرعه برزآباد (Google Earth 2025).

تصویر ۱۲: عناصر موجود بیرون از باغ در عکس هوایی سال ۱۳۷۷. ۱- مزرعه‌ی فرح‌آباد ۲- باغ فرح‌آباد ۳- خانه‌های رعیتی ۴- زمین‌های زراعی ۵- محدوده‌ی شبیه باغ ۶- محدوده‌ی اضافه‌شده به مجموعه ۷- مسجد (سازمان نقشه‌برداری ایران ۱۴۰۲).

در عکس ۱۳۴۸ اثری از مسجد و خانه‌های رعیتی دیده نمی‌شود و صرفاً قلعه‌ای در مقابل سردر مزرعه قرار دارد که گفته می‌شود در دهه ۱۳۷۰ خورشیدی عمداً تخریب شده است. توجه به وضعیت قلعه در عکس سال ۱۳۴۸ نشان می‌دهد که صورت ویرانه قلعه در دهه ۱۳۷۰ تخریب شده است (تصویر ۱۲). قلعه دیگری نیز که در عکس یادشده قابل مشاهده است در جنوب مزرعه و نزدیک به سردر اصلی آن قرار داشته است. امروزه تنها آثار ۳ برج از آن به صورت آسیب‌دیده برجای مانده است. احتمال می‌رود دو قلعه یادشده برای بهره‌گیری از مصالح آنها تخریب شده باشند. همچنین با دقت در عکس سال ۱۳۴۸ و گفته‌های افراد محلی، محدوده‌هایی درون حصار مزرعه قرار داشته‌اند که محصولات خاصی در آنها کشت می‌شده و آن‌ها را بر اساس نوع محصولاتشان با عنوان‌هایی همچون باغ اناری و باغ فندق نام‌گذاری می‌کرده‌اند که امروزه اثری از آن‌ها دیده نمی‌شود (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۳: عناصر موجود داخل مجموعه در عکس هوایی سال ۱۳۴۸. ۱- مزرعه فرح‌آباد ۲- محدوده شبیه باغ ۳- استخر باغ ۴- عمارت حوض خانه ۵- سلخ بیرونی ۶- قلعه‌ی ورودی (۲) ۷- قلعه‌ی ورودی (۱) ۸- حمام ۹- خانه‌های رعیتی ۱۰- باربند ۱۱- باغچه‌ی قلعه ۱۲- کوشک باغچه‌ی قلعه ۱۳- قلعه‌ی سرخه ۱۴- بالاخانه سردر و کرباس عمارات عالیة جنوبی ۱۵- باغ اناری ۱۶- باغ فندق (سازمان نقشه‌برداری ایران ۱۴۰۲).

با بررسی عکس‌های هوایی ۱۳۴۸ و ۱۳۷۷ می‌توان عناصر معماری دیگری را نیز شناسایی کرد. به گفته افراد محلی دسترسی به این بناها از دو طریق امکان‌پذیر بوده است. قلعه رعیتی، اصطبل و انبار از طریق حصار غربی مزرعه و همچنین حصار جنوبی بخش میانی باغ مقابل سردر خانه در دسترس بوده است. علاوه بر این، بناهایی همچون حمام و نانوايي و عمارت جنوبی مزرعه تنها از داخل مزرعه در دسترس بوده‌اند. در سال‌های اخیر به سبب تخریب بخش‌هایی از مجموعه، بناهای یادشده از طرق دیگری نیز در دسترس قرار گرفته‌اند (تصویر ۱۳).

۵-۲- مزرعه و باغ فرح‌آباد بر اساس توصیفات کلانتر ضرابی

ضرابی از قریه کله که از قراء سردسیر کاشان است نام‌برده و اشاره می‌کند که مزارع علی‌آباد، برزآباد، فرخ‌آباد و فرح‌آباد زیرمجموعه‌های این قریه محسوب شده و متعلق به جناب فرخ‌خان غفاری امین‌الدوله می‌باشند (ضرابی، ۱۳۷۵: ۲۱). او همچنین در خصوص ویژگی‌های مزرعه فرح‌آباد و باغ درون آن اشارات دقیقی دارد. وی از آن به‌عنوان مزرعه‌ای خوش آب‌وهوا در میان جلگه و دشتی هموار یاد می‌کند که شامل چندین باغ بوده است. از جمله باغی که یک‌هزار ذرع شاه طول و سیصد ذرع عرض دارد و به انواع درخت‌های سردسیری و گرمسیریِ مثمر به اقسام میوه‌های تابستانی و زمستانی مشجر شده است (همان، ۲۱). اندازه ذرع^۲ اگرچه لزوماً بسته به محل می‌تواند متغیر باشد اما واحد اندازه‌گیری طول و به‌اندازه طولی در حدود یک متر است. لذا طبق شرح ضرابی مزرعه فرح‌آباد دربردارنده باغی است که قریب هزار ذرع و در حدود هزار متر طول دارد. اگر این اندازه را تقریبی بدانیم و درعین‌حال طول مجموعه‌ای که امروز آن را به‌عنوان مزرعه فرح‌آباد می‌شناسیم را نیز به دست آوریم روشن می‌شود که از نظر ضرابی، باغ فرح‌آباد محدوده بسیار بزرگ و وسیع و طولی است که بیشتر بخش‌های مزرعه یا محوطه محصور را پوشانده و حاصل در امتداد هم قرار گرفتن دو چهارگوشه بزرگ و کوچک در پی هم و درون حصاری تاریخی است. در حقیقت بر اساس عکس هوایی وضعیت امروزی (تصویر ۱۰)، مزرعه شامل باغی است که تقریباً تمام سطح آن را اشغال کرده است؛ مگر چند قلعه کوچک و محدوده‌های نامحصور زراعی بیرون محوطه محصور که ممکن است متأخرتر از بخش‌های محصور باشند. این موضوع زمانی روشن‌تر می‌شود که به ادامه شرح ضرابی توجه کنیم. او یادآور می‌شود که «... آن باغ مشتمل است به انواع عمارات عالییه و بناهای متعالیه و ضروریات داخله و خارجه از قبیل حمام و اصطبل و انبار و قلعه رعیتی و غیره‌ها» (همان، ۲۲). لذا به نظر می‌رسد کل محدوده و یا بخش بسیار بزرگی از مزرعه به باغ اختصاص دارد و یا دست‌کم به این عنوان نامیده می‌شود. نکته مهم‌تر این است که این باغ طبق اشاره صریح ضرابی صرفاً یکی از چندین باغ مزرعه فرح‌آباد است (همان، ۲۱).

بررسی عکس هوایی مزرعه فرح‌آباد در سال ۱۳۴۸ باغ دیگری خارج از حصار و برج و باروی باغ اصلی که طولی در حدود ۱۰۰۰ و عرضی نزدیک به ۳۰۰ ذرع دارد را نشان نمی‌دهد. ممکن است باغ‌های دیگری نیز در گذشته وجود داشته و درعین‌حال به علت‌های متفاوت از بین رفته باشند؛ زیرا به‌عنوان مثال بر اساس عکس هوایی سال ۱۳۴۸ در منتهی‌الیه غربی حصار جنوب غربی باغ و در جنب قلعه رعیتی و باغ اناری، محدوده کاشته‌شده‌ای قابل‌مشاهده است که ممکن است نشانی از باغی در گذشته باشد (تصویر ۹).

علاوه بر این در قلعه منفصل از باغ و مزرعه که در جنوب آن قرار دارد نیز ردی از کاشت درختان و دو خیابان متقاطع دیده می‌شود که علی‌القاعده باید یک باغ محصور درون برج و بارو باشد. این نیز می‌تواند نشانی از یکی از باغ‌های دیگری باشد که ضرابی به‌طور ضمنی به آنها اشاره کرده است. همین وضعیت برای قلعه دیگری در جنب عمارت سردر بالاخانه باغ و مزرعه نیز ممکن است مصداق داشته باشد. هرچند به دلیل تخریب‌ها، در عکس سال ۱۳۴۸ ردی از باغ‌سازی درون آن دیده نمی‌شود. لذا می‌توان تصور کرد که باغ‌های دیگر اگرچه کوچک‌تر بوده‌اند اما در خصوصیت و هویت مزرعه نقش داشته‌اند و از این‌رو ضرابی به آنها اشاره کرده است.

۵-۲-۱- تریشه و خیابان

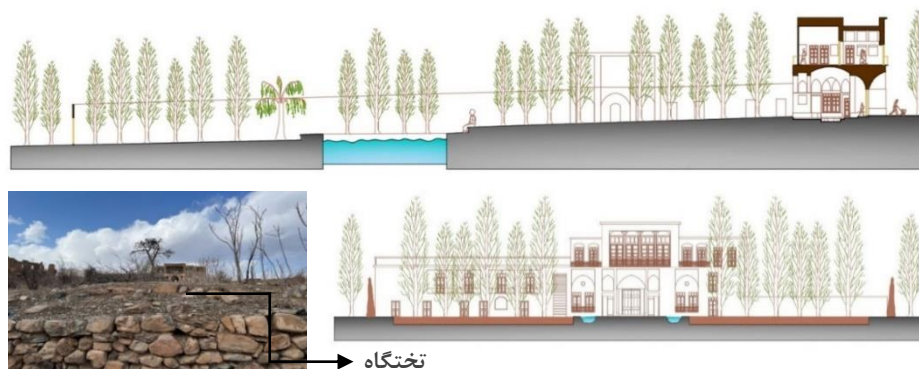
ضرابی در ادامه ضمن اشاره به درختان که از نوع سردسیری و گرمسیری‌اند و اقسام میوه‌های تابستانی و زمستانی را

دارند، یادآور می‌شود که در وسط آن باغ و از طرف طول، تریشه و خیابانی قرار دارد که پنجاه ذرع شاه عرض آن است (ضرابی، ۲۱). ایرج افشار در پانوشت یادآور شده که در اصطلاح محلی یزد و کاشان، تریشه به معنی خیابان‌های باغ‌ها است که در کنار آنها درخت کاشته می‌شود و در لغت البته به معنی پارچهٔ باریک و طویل است (همان). باوجوداین، متن ضرابی نیاز به تفسیر دارد؛ زیرا او آشکارا به تریشه و خیابانی در وسط باغ اشاره می‌کند که پنجاه ذرع عرض دارد. مشخص نیست که این پنجاه ذرع، عرض تریشه است یا خیابان؛ اما او بلافاصله در ادامه یادآور می‌شود که «... و در وسط آن خیابان [ء] راهروی است به ده ذرع عرض [ء] پاک و آراسته و هموار [ء] در دوش آن راهرو و دو نهر که طرف هر نهری سرتاپا مشجر به اشجار چنار آراسته و پیراسته [ء] سبز و خرم [است] و در وسط چنارها درخت‌های میوه‌دار ...» (همان). به نظر می‌رسد حرف ربط «و» بین دو واژهٔ «راهرو» و «دو نهر» اضافه است؛ زیرا اگر این‌طور نباشد در دو جانب راهرو فوق‌الذکر و یا خیابان یادشده باید دو راهرو دیگر قرار گرفته باشد. نویسندهٔ متن باوجودی که خصوصیات راهرو و خیابان‌های پیشین را با ذکر عرض آنها یادآور شده در این مورد اظهارنظری نکرده است. درعین‌حال در عکس هوایی سال ۱۳۴۸ نیز ردی از دو راهروی دیگر در جنب راهرو میان خیابان و یا در دو جانب خیابان دیده نمی‌شود. لذا می‌توان پذیرفت که حرف ربط «و» فوق‌الذکر اضافه است. بنا بر شرح ضرابی به نظر می‌رسد راهرو، پیاده‌راهی است که در دو دوش یا جنب آن، دو نهر جاری است که پیرامونش را چنارهای آراسته و پیراسته‌ای غرس کرده‌اند و در میان چنارها نیز درختان میوه‌داری کاشته شده است. این شکل یادآور فضایی است که به آن خیابان گفته می‌شود؛ یعنی راهرویی که در دو دوش آن درختانی کاشته شده‌اند. جوی در برخی نمونه‌ها در میانهٔ راهرو یا خیابان قرار دارد و در برخی نمونه‌ها در دو جانب خیابان یا راهرو. برای مثال عبدی بیگ شیرازی در توصیف باغ‌های قزوین دورهٔ شاه‌طهماسب هر دو نوع را شرح داده و یادآور شده است (جیحانی و رجبی، ۱۳۹۶). لازم است به توصیف قبلی ضرابی بازگردیم. او در ابتدای وصف خود گفته بود که در وسط باغ تریشه و خیابانی قرار دارد و در ادامه با ذکر جزئیات از فضایی به نام راهرو نام می‌برد. لذا این پرسش پیش می‌آید که تریشه و خیابان چه هستند؟ به‌خصوص که او در ادامه یادآور می‌شود که جنب هر نهری که لابد منظورش همان دو نهر دو دوش یا دو جانب راهرو است، تریشه‌ای قرار دارد با بیست ذرع عرض و مشجر به اشجار زینتی و میوه‌دار از قبیل تاک و انار و بلافاصله هم تأکید می‌کند که «... و در کنار هر تریشه‌ای آن نهری که دو جانبش مغرس و اشجاری که میوه‌جات پیوندی خوش برگ و بار ...» (ضرابی، ۲۱ و ۲۲).

پیش‌ازاین نویسنده ترکیب کلی تریشه و خیابان میان باغ را که عرض آن ۵۰ ذرع است یادآور شد و شرح داد که این ترکیب شامل خیابانی نیز هست که ده ذرع عرض دارد و دو جوی یا نهر نیز دارد و درختانی در بر هر نهر غرس کرده‌اند که مهم‌ترینشان چنار است؛ درختی بالادار و پرسایه (همان، ۲۱). او سپس از تریشه یا تریشه‌های با عرض ۲۰ ذرع یاد می‌کند که مشجر به اشجار زینتی و میوه‌دارند از قبیل تاک و انار (همان). به نظر می‌رسد این تریشه با عرض ۲۰ ذرع با تریشهٔ پیشین که عرضی برابر با ۵۰ ذرع داشت متفاوت است. تفاوت عرض این تمایز را تأیید می‌کند. این دو تریشه با عرض ۲۰ ذرع به نظر می‌رسد طبق شرح ضرابی دو کرت نواری واقع در دو جانب خیابان ده ذرعی‌اند. افزون بر این، تریشه‌ها به نظر می‌رسد محل کاشت درختان مثمرند. متن ضرابی نیاز به تدقیق و تفسیر دارد زیرا برخی افعال یا عبارتها بنابر قرینه‌هایی حذف شده‌اند. تفسیر متن آشکار می‌کند که مقصود ضرابی از عبارت موردنظر چنین است: و در کنار هر تریشه‌ای [ء] آن نهری [است] که دو جانبش مغرس [است] و اشجاری [دارد] که میوه‌جات پیوندی خوش برگ و بار [دارند]. لذا ضرابی در توصیف خود از دو تریشه یاد می‌کند که دست‌کم عرضی متفاوت دارند.

در ابتدای توصیف، خود ضرابی یادآور شده بود که در وسط باغ از طرف طول، تریشه و خیابانی با پنجاه ذرع قرار دارد. ممکن است تصور شود که نزد ضرابی تریشه و خیابان یک معنی دارند؛ اما صورت صحیح‌تر جملهٔ ضرابی احتمالاً به این صورت است که او دو موضوع را در کنار هم و هم‌زمان توصیف می‌کند. لذا صورت دقیق‌تر جمله و عبارت‌های ضرابی در باب تریشه و خیابان احتمالاً باید این‌طور خوانش شود: «...در وسط آن باغ از طرف طول [ء] تریشه و خیابانی [قرار دارد] که پنجاه ذرع شاه عرض آن [تریشه است] و در وسط آن [ء] خیابان [ء] راهروی است به ده ذرع عرض [ء] پاک و آراسته و هموار ...» (ضرابی، ۲۱) (تصویر ۱۴). باید توجه داشت که ضرابی در یک جمله و به‌صورت هم‌زمان دو عنصر تریشه و

خیابان را توصیف کرده و شرح داده است. بررسی متن ضربی نشان می‌دهد او از پیاده‌راهی با عرض ده ذرع به‌عنوان خیابانی یاد کرده و نامش را به‌صورت «خیابان راهرو» ذکر کرده است و محدوده‌ای عریض‌تر و با پهنای پنجاه ذرع را که دربرگیرنده خیابان راهروی یادشده است را نیز تریشه نامیده است؛ یعنی به‌زعم او تریشه محدوده کاشته‌شده‌ای است با ۵۰ ذرع عرض که خیابانی با ده ذرع عرض در امتداد آن و در میانه‌اش قرار گرفته است. از این گذشته، نویسندگان تریشه‌های ۲۰ ذرع نیز نام برده که به نظر می‌رسد مقصود از آن، دو کرت با عرض ۲۰ ذرع در دو طرف خیابان است. به‌بیان دیگر تریشه مفهومی نزدیک به کرت‌های مهم باغ دارد که در میانه آن و در جنب خیابان اصلی و یا در محور عمارت اصلی باغ قرار می‌گرفته‌اند. دقت در عکس هوایی مجموعه در دهه ۱۳۴۰ نشان می‌دهد که تریشه بخش میانی باغ و دربردارنده خیابان اصلی آن است. شرح ضربی نشان می‌دهد که راهی با عرض ده ذرع و دربردارنده دو جوی در دو شانه آن از نظر او خیابان است و محدوده عریض‌تری که شامل راهروی یادشده و دو تریشه به عرض ۲۰ ذرع در جنب آن است نیز بر روی هم تریشه دانسته می‌شود. این موضوع اهمیت و جایگاه خیابان را فراتر از پیاده‌راهی به نام راهرو گوشزد می‌کند؛ و یادآور می‌شود که خیابان فضایی است مشتمل بر مجموعه‌ای از عناصر همچون جوی و درختان بالادار و سایه‌دار که جای قرار گرفتن در نسبتی مشخص با عناصر دیگر همچون کرت‌های هم‌جوار یا تریشه‌های مجاور قرار دارد. آنچه اهمیت دارد توجه به جایگاه تریشه در توصیف ضربی است؛ زیرا او کل خیابان و تریشه‌های هم‌جوار با آن را نیز تریشه نامیده است.

تصویر ۱۴: بالا؛ برش طولی تختگاه‌ها و استخر میان باغ بر اساس توصیفات ضربی، پایین راست؛ برش عرضی از باغ فرح‌آباد.

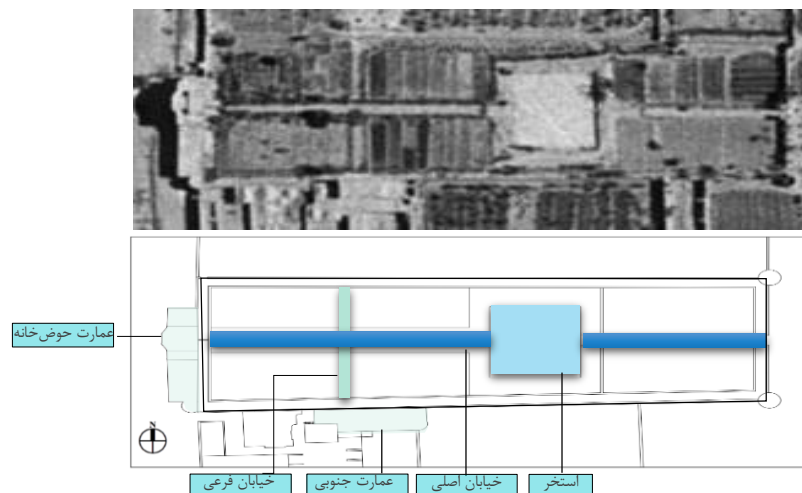
از سوی دیگر خیابان باغ در عکس هوایی سال ۱۳۴۸ (تصویر ۱۳) به‌روشنی دیده می‌شود که از سردر یا بالاخانه باغ تا استخر امتداد داشته و طولی حدود یک‌صد ذرع را شامل می‌شود و عرضش تقریباً برابر با همان مقداری است که ضربی یادآور شده است. لذا بخش میانی باغ شامل تریشه یا میان‌کرتی است با طول ۱۰۰ ذرع و عرض ۵۰ ذرع که هم‌راستا است با خیابانی متشکل از راهروی با عرض ۱۰ ذرع با دو جوی در دو طرف که هر دو طرف هر دو جوی هم درختانی غرس شده است. در دو جانب نهادهای خیابان یادشده که ضربی آن را راهرو نامیده نیز دو کرت یا زمین باریک و دراز وجود دارد با عرض بیست ذرع که طبق شرح ضربی نامشان تریشه است. لذا کل خیابان راهرو با عرض ۱۰ ذرع در یک تریشه با ابعاد پنجاه در یک‌صد ذرع قرار دارد و افزون بر این، در هر دو جانب راهرو یادشده نیز دو تریشه به عرض بیست ذرع و طول یک‌صد ذرع قرار گرفته است. این نشان می‌دهد که تریشه معنایی نزدیک به کرت دارد؛ البته نه هر کرتی، بلکه کرت‌های مهم که مثلاً در اینجا در میانه باغ و در جای کرت میانی یا میان‌کرت باغ قرار گرفته است. به نظر می‌رسد محتوای متن ضربی با عکس هوایی سال ۱۳۴۸ همخوانی دارد (تصویر ۱۳). برای روشن‌تر شدن لازم است به توصیفات دیگر ضربی از خیابان نیز توجه کرد.

۵-۲-۲- چهارچمن و خیابان عرضی

ضربی در ادامه و بعد از شرح و وصف برخی عمارت‌ها و ازجمله بالاخانه سردر باغ یادآور می‌شود که آب از چشمه قنات

که بیرون باغ و مزرعه است پنهانی وارد حوض درون حوض خانه می شود. بنابر شرح ضرابی کل آن آب از آن حوض که بهره گشته در دو نهر خیابان یکصد ذرع را رفته وارد استرخ یا استخر می شود (ضرابی، ۱۳۷۸: ۲۲). بر این اساس خیابان موردنظر عرضی برابر با ده ذرع و نیز طولی برابر با یکصد ذرع دارد. در ادامه ضرابی جزئیات بیشتری از خیابان یادشده ارائه می کند. او آن را عریض می داند و روشن می کند که از دو طرف نهر آن درختان بالادار به معنی بلندبالا (دهخدا، ۱۳۷۲) و سایه دار همچون صنوبر و چنار و بید و سفیدار صف در صف و قطار در قطار سر به فلک کشیده اند (ضرابی، ۱۳۷۸، ۲۲ و ۲۳)؛ یعنی در نوبت دوم که ضرابی خیابان را وصف می کند اطلاعات بیشتری از آن به خصوص در باب درختان ارائه می کند. او در همین نوبت واژه دیگری را به توصیف خود افزوده است و یادآور شده که در جنبین (دو طرف) آن خیابان که پیش تر نیز وصفش کرده بود، چهارچمنی است مشحون به انواع گل های درختی و زمینی و اقسام ریاحین تابستانی (همان، ۲۳). او پیش از این از چهارچمن صحبتی به میان نیاورده بود؛ اما در این نوبت متذکر شده است که در دو جانب خیابانی که وصفش کرده بود چهارچمنی قرار دارد مشحون و آکنده از گل ها و ریاحین. تأکید ضرابی برای چهارچمن آکنده بودن آن از انواع گل ها و ریاحین یا گل های خوشبو است. با این وصف این پرسش قابل طرح است که نسبت میان چهارچمن و تریشه ای که ضرابی آن را نیز در ارتباط نزدیک با خیابان راهرو توصیف کرده بود چیست؟ برای پاسخ دادن به این پرسش باید در شکل بخش میانی باغ که موسوم به تریشه است و همچنین در نسبت آن با خیابان راهرو در عکس هوایی سال ۱۳۴۸ دقت کرد که احتمالاً ردی از گذشته این بخش از باغ را نشان می دهد. همچنین لازم است بر ادامه توصیف ضرابی نیز متمرکز شد (تصویر ۱۳).

تصویر هوایی سال ۱۳۴۸ در محدوده ای که خصوصیات آن بر اساس شرح ضرابی برشمرده شد خیابانی از سردر بالاخانه باغ تا استخر به طول تقریباً یکصد ذرع را نشان می دهد که در میان دو ردیف دوتایی از کرت هایی با عرض بیست ذرع قرار گرفته است؛ به صورتی که راهی نیز عمود بر خیابان راهرو در حدفاصل سردر بالاخانه باغ و استخر دیده می شود. این راه اخیر خیابان راهرو را تقریباً به طور مساوی به دو نیم تقسیم کرده است؛ بنابراین ممکن است مقصود ضرابی از چهارچمن یادشده چهار کرتی باشد که در کنار یکدیگر قرار گرفته اند و دوبه دو در هر طرف خیابان راهرو باغ در حدفاصل سردر بالاخانه تا استخر واقع شده اند. ضرابی در ادامه توصیف محدوده فوق الذکر می گوید «... و در وسط آن خیابان نیز از طرف عرض آن چهارچمن [۱] خیابانی عریض [قرار دارد] که از جهت یمین منتهی است به پای بالاخانه سردر و کریاس عمارات عالیّه جنوبی آن باغ» (همان، ۲۳)؛ بنابراین روشن می شود که عمود بر خیابان اصلی باغ با طول یکصد ذرع که از بالاخانه باغ در سوی غرب تا استخر امتداد دارد، خیابان دیگری نیز وجود دارد که از جانب راست کسی که وارد باغ می شود و در آن حرکت می کند و فضاها را مشاهده می کند به بالاخانه سردر عمارت های جنوبی باغ متصل است.

تصویر ۱۵: وضعیت خیابان اصلی و فرعی باغ فرح آباد در سال ۱۳۴۸، بر اساس گفته های ضرابی (سازمان نقشه برداری ایران ۱۴۰۲).

این نوع توصیف که جای بناها و فضاها را از طریق حرکت در باغ آشکار می‌کند در ادبیات فارسی سابقه طولانی دارد و نمونه آن را می‌شود در شعر سده‌های پنجم همچون فرخی سیستانی تا سروده‌های عبدی بیگ شیرازی در وصف قزوین دوره شاه‌طهماسب مشاهده کرد (جیحانی و رضایی‌پور، ۱۳۹۶). نمونه‌ها بسیار پرشمارند و این سنتی شناخته‌شده است که ضرابی هم در همان چارچوب خیابانی عمود بر خیابان یک‌صد ذرع را شرح داده است؛ بنابراین ما در میانه جایی که ضرابی آن را در ابتدای توصیف خود تریشه نامیده بود دو خیابان عمود بر هم مشاهده می‌کنیم که در میان چهار کرتی قرار گرفته‌اند که ضرابی ترکیب آنها را چهارچمن نامیده است (تصویر ۱۵). باید توجه داشت که در این توصیف اخیر، ضرابی راهرو میانی عمود بر راستای تریشه را نیز خیابان نامیده است. این موضوع نشان می‌دهد که خیابان از نظر او راه اصلی درون باغ است که گاه در قامت راهرو یا پیاده‌راه میانی است با دو جوی در کرانه‌ها که ردیف درختانی هم هم‌راستا با خود دارند. شرح ضرابی نشان می‌دهد که خیابان می‌تواند با کرت‌های مهم باغ که آنها را تریشه نامیده هم‌جوار شود تا فضای میانه باغ را از نظر فضا و حضور گیاهان غنی‌تر کند. باید توجه داشت تریشه شکل کلی یک قطعه از باغ است که بر اساس شرح ضرابی باید مهم‌ترین جای باغ اصلی مزرعه فرح‌آباد تلقی شود. ضرابی هر قطعه مستطیل شکل باریک و کشیده‌ای که اهمیت دارد را تریشه می‌نامد؛ خواه تریشه‌ای به طول یک‌صد ذرع و عرض پنجاه ذرع که دو خیابان طولی و عرضی را درون خود دارد و خواه چهار تریشه باریک‌تر که در دل تریشه اصلی جای دارند و ابعادشان پنجاه ذرع در بیست ذرع است (تصویر ۱۵).

۵-۲-۳- پوشش گیاهی چهارچمن و تریشه و خیابان

تفسیر متن ضرابی نکات مهمی را در باب تریشه و خیابان و چهارچمن آشکار می‌کند که می‌تواند به فهم بهتر باغ دست‌کم در نیمه دوم سده سیزدهم هجری قمری کمک کند. هرچند برخی عناصر همچون چهارچمن ممکن است همان عنصری باشد که قاسم‌بن یوسف ابونصری هروی در رساله مهم خود در اوایل سده دهم هجری قمری از آن نام برده و نقش آن را در طرح چهارباغ برشمرده است (هروی، ۹۲۷). بر این اساس بخش میانی باغ که در مقابل عمارت اصلی قرار دارد و شامل عناصر کاشته شده است تریشه نام دارد. تریشه می‌تواند با خیابان یا خیابان‌هایی ترکیب شود و یا دربردارنده آنها باشد. دست‌کم در یک نوع ترکیبی که ضرابی به آن اشاره کرده، دو خیابان عمود بر هم در میان چهار کرتی قرار می‌گیرند که چهارچمن نامیده شده است. توصیف ضرابی روشن می‌کند که تریشه جای اشجار زینتی و میوه‌داری همچون تاک و انار است. خیابان با درختانی همچون صنوبر و چنار و بید و سفیدار شکل می‌گیرد و چهارچمن نیز جای انواع گل‌های درختی و زمینی و اقسام ریاحین است (ضرابی، ۲۳). این نشان می‌دهد که در نظر ضرابی بافت گیاهی و طرح کاشت و جای گیاهان و نوع آنها و اشکوب‌هایشان در یک محدوده نسبتاً کوچک با ابعاد یک‌صد در پنجاه ذرع سه نوع محدوده یا فضای متفاوت را شکل داده است. سه محدوده یا فضای تریشه و خیابان و چهارچمن حتی ممکن است بر هم منطبق باشند اما به سبب شکل و ساختار و پوشش گیاهی‌شان شخصیت متفاوتی دارند که عمدتاً ناشی از ساختارها و اندازه‌ها و شکل‌های متفاوت زمین و نحوه ترکیب‌شان با گونه‌های متفاوت گیاهی همچون درختان میوه‌دار، درختان بلندبالا و سایه‌دار و انواع گل‌ها است که شکل و ماهیت و اشکوب‌های متفاوت دارند.

۵-۲-۴- دیگر عناصر باغ

ضرابی در ادامه ضمن تأکید بر طول یک‌صد ذرع خیابان متصل به بالاخانه سردر باغ و همچنین طول بودن آن یادآور می‌شود که انتهای شرقی خیابان یادشده به تخته‌گاهی منتهی می‌شود که در کله استخر یا بالای آن ساخته‌اند (همان، ۲۳). مقصودش از خیابان همان خیابان راهرو با عرض ده ذرع است که در کله استخر به آگیری با طول و عرض چهل و پنج در سی و هشت ذرع (همان، ۱۰۰) ختم می‌شود؛ جایی که تخته‌گاه بالای استخر قرار دارد (تصویر ۱۴ و ۱۵). طبق شرح ضرابی این تخته‌گاه سنگی با درختان نارون سقفی زمردین پیدا کرده است (همان، ۲۳). بنا بر متن، اطراف استخر نیز درختان بلندبالای سایه‌دار غرس کرده‌اند و علاوه بر این، در دیگر کله استخر نیز تخته‌گاه مشابهی قرار دارد که در هر چهار گوشه آن درختان بید مجنون کاشته شده؛ به نحوی که شاخه‌های آن به حالت واژگون قابل مشاهده است (همان). طبق شرح

ضرابی، تختگاه دوم که در سوی شرقی استخر قرار دارد به اندازه دو ذرع مشرف به خیابانی است که نویسنده از آن به عنوان «آن خیابان» یاد می‌کند (همان). «آن خیابان» یادآور «این خیابان» است که می‌شود خیابان یک‌صد ذری میان بالاخانه سردر باغ و تختگاه مشرف به استخر. این نشان می‌دهد که ضرابی میان شخصیت دو خیابان واقع در بالادست و پایین‌دست استخر تفاوت قائل شده است؛ یعنی اگرچه بر اساس نقشه و عکس هوایی ممکن است تمام محور میانی باغ یک خیابان تلقی شود، اما وجود عنصری مانند استخر و اختلاف سطح باغ در دو بخش بالا و پایین استخر باعث می‌شود محور یادشده دربرگیرنده دو خیابان باشد که در امتداد هم قرار گرفته‌اند. او خاطرنشان می‌کند که این بساط و بساتین که طبق وصف او شامل بالاخانه سردر و خیابان یک‌صد ذری و تریشه و چهارچمن و درختان و گل‌ها و تختگاه سنگی بالا و پایین استخر می‌شود، جملگی بر روی هم مقدمه‌ای از باغی است که هزار ذرع طول و سیصد ذرع عرض دارد (تصویر ۱۴ و ۱۵).

عکس هوایی سال ۱۳۴۸ نشان می‌دهد که خیابان میانی باغ از پایین‌دست استخر تا انتهای حصار باغ ادامه یافته است و کلاً طولی در حدود هزار ذرع را شامل می‌شود (تصویر ۸). درعین حال در دو جانب خیابان یادشده که جوی هم دارد، تریشه‌های باریکی با عرض حدود بیست ذرع قرار دارد؛ به‌طوری‌که مجموع خیابان و دو تریشه باریک دو جانب آن همچون بخش متصل به بالاخانه سردر باغ و بر روی هم تریشه‌ای با عرض تقریبی پنجاه ذرع را شکل داده‌اند؛ هرچند گذر زمان و شاید تغییر و تحولات ثانوی بخش‌های شرقی، تریشه و خیابان یادشده در نیمه شرقی باغ و مزرعه را کمرنگ کرده است و از آنها تهرنگی باقی مانده است. این احتمال هم وجود دارد که شاید خیابان در نیمه شرقی باغ و دور از عمارت‌های اصلی از جمله بالاخانه سردر اساساً به‌طور کامل ساخته نشده باشد. هرچند به احتمال بیشتر تهرنگ موجود نشان از آثاری در گذشته دارد و احتمالاً درختان سایه‌دار و میوه‌دار و گل‌ها و ریاحین آن در اثر کم‌آبی و البته علل دیگر حذف شده‌اند.

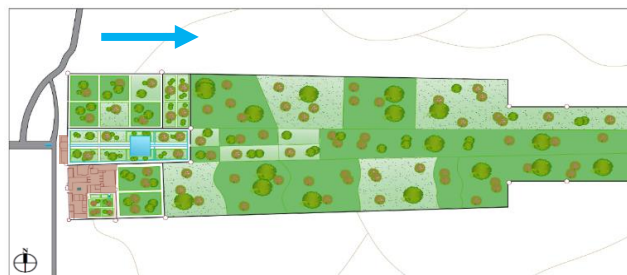
۵-۲-۵- بناهای باغ و مزرعه

درنهایت ضرابی از عمارات بلندمرتبه و رفیع و همچنین ساختمان‌هایی که برای افراد ساکن باغ ضروری‌اند این‌گونه سخن می‌گوید: «... و آن باغ مشتمل است به انواع عمارات عالی و بناهای متعالیه و ضروریات داخله و خارجه از قبیل حمام، اصطبل، انبار و قلعه رعیتی و غیره‌ها و وضع آن به این تفصیل است که چشمه قنات آن مزرعه روی به نقطه مشرق ظاهر شده و در جنبین آن دو چمن است از اشجار بید و چنار و صنوبر و سمرقندی و اسفیدار و آب آن چشمه از وسط گذشته پنهانی وارد باغ شده از حوض حوض‌خانه که در تحت بالاخانه سردر باغ است سربرمی‌آورد...» (همان، ۲۲)؛ اما از میان همه این بناها، تأکید ضرابی بیشتر بر عمارتی بلندمرتبه و باشکوه است به نام بالاخانه سردر باغ که در بخش زیرین آن حوض‌خانه‌ای است که با کریاس ورودی ترکیب شده است؛ یعنی راه اصلی ورود به عمارت یادشده و سپس باغ و مزرعه فرح‌آباد از درون حوض‌خانه میسر است. آب قناتی که در غرب این مجموعه قرار گرفته و در مقابل عمارت بالاخانه سردر باغ آفتابی می‌شود نیز از مسیری که در دو سمتش دو خیابان باریک پوشیده از درختان سایه‌اندازی همچون چنار و بید است، به‌صورت پنهانی و از زیر زمین وارد حوض موجود در حوض‌خانه شده و از آنجا نیز به جوی‌های باغ منتقل شده و در آن‌ها جریان می‌یابد. مسیر اصلی آب در امتداد خیابان اصلی است و پس از طی حدود یک‌صد ذرع وارد استخر واقع در میانه باغ می‌شود. در حقیقت قرارگیری استخر در نیمه غربی باغ و نزدیک به عمارت بالاخانه سردر نیز برای این است که ذخیره‌گاه اصلی آب بر بخش‌های وسیعی از مجموعه مسلط باشد. احتمالاً از همین دو جوی اصلی در باغ، دیگر انشعابات برای تأمین آب کشاورزی در کل باغ جدا می‌شدند و به نظر می‌رسد جنبه کارکردی آن‌ها بر نقش زیبایی‌شناختی‌شان برتری داشته است. بدین سان آب به محورهای عرضی و طولی باغ وارد می‌شده است. ضرابی در توصیفات خود از عمارت بالاخانه نیز یاد کرده و آن را شرح داده است. «...بالاخانه مزبوره بنایی است عالی و رفیع و از چهار طرف به منظرها نگران است و چنان است که هرکس در آن جلوس نماید از طرف اعلی و طرف مغرب تمام مزارع و قراء مزبوره را از برزآباد الی رهق که سرحد غربی کاشان است مشاهده کند و از جهت اسفل و طرف مشرق جمع قراء و مزارع سردسیر و گرمسیر و حومه و معموره کاشان و اطراف آن الی قریه ابوزیدآباد که سرحد شرقی کاشان است، ملاحظه نماید و از طرف قبله و جهت جنوب همه همواری و قراء و دشت و کشت حسارود و گزآباد و گلستانه و چنار که هر سه ملحقات حسارود است الی

مزرعه نیاسر و بیلاقات نسلج را ببیند و از طرف شمال تلال و جبال موسومه به کره و گنبدته و لاوامین را ملاقات کند. الحق در این حدود عمارتی به آن روح و فضا و چشم‌انداز و صفا دیده نشده...» (همان، ۲۲) (تصویر ۱۰).
بر اساس توصیف ضرابی مقصود از بالاخانه، عمارت یا اتاق یا تالاری در طبقه بالا نیست. بلکه مقصود او عمارتی است که نقش اصلی در باغ و مزرعه دارد. درعین حال این عمارت دو طبقه است و ضرابی به تفصیل شرح داده که بر مناظر و آبادی‌های هر چهار سوی خود مشرف است. همچنین باید توجه داشت باغ بالاخانه دیگری نیز دارد. بالاخانه دوم را ضرابی به هنگام توصیف خیابانی عمود بر خیابان اصلی باغ در حدفاصل بالاخانه سردر و استخر شرح داده است (تصویر ۱۵). بالاخانه دوم یا آن‌طور که ضرابی با عنوان بالاخانه سردر و کریاس عمارات عالیّه جنوبی آن باغ از آن یاد می‌کند بخشی از عمارت اربابی هم‌جوار با تریشه اصلی باغ است که از یک‌سو به صحن باغ و تریشه متصل است و از سوی دیگر به حصار بیرونی مجموعه راه دارد و درعین حال نزدیک بناهای دیگری همچون حمام و قلعه رعیتی واقع شده است (تصویر ۱۳).

۶- تصویر مزرعه و باغ فرح آباد

بر اساس آنچه بررسی شد می‌توان تصویری از مزرعه و باغ فرح آباد را بازسازی کرد. مزرعه محدوده یکپارچه محصوری است با طول یک هزار ذرع و عرض سیصد ذرع به همراه محدوده‌هایی بیرون این حصار. محدوده‌های منفصل شامل دست‌کم دو محدوده محصور است نزدیک به سردر و بالاخانه مزرعه و باغ. ردی از کاشت بیرون حصار اصلی نیز در برخی دوره‌های زمانی قابل مشاهده است که ممکن است ناشی از توسعه کاشت در اثر افزایش منابع آبی باشد. محدوده محصور یکپارچه از دو چهارگوشه بزرگ و کوچک تشکیل شده است. بخش کوچک نیز ممکن است ناشی از توسعه‌ای ثانوی باشد. محدوده محصور که حدود ۳۰ هکتار وسعت دارد یک محور میانی را شامل می‌شود که در منتهی‌الیه غربی آن به بالاخانه ختم می‌شود. این بالاخانه نسبتاً مفصل در اشکوب پایین شامل حوض‌خانه‌ای می‌شود که آب قنات اول بار پس از ورود به داخل مجموعه به آن وارد می‌شود. این حوض‌خانه و عمارت بالاخانه در جایگاه سردر خانه مفصلی نیز هست که محل ورود اصلی به مجموعه است. در مقابل این عمارت کرت مستطیلی بزرگی به طول ۱۰۰ ذرع و عرض ۵۰ ذرع قرار دارد که گویا در گویش محلی تریشه نام داشته است. تریشه یا میان کرت مقابل عمارت بالاخانه، خیابانی را نیز شامل می‌شود با ۱۰ ذرع عرض و دو جوی در شانه‌های آن که راهرو نامیده شده است. این ترکیب تا استخری در همان نزدیکی ادامه می‌یابد و البته پس از آن نیز تا انتهای باغ ادامه داشته است. بنا بر شرح ضرابی که با منطقه آشنا بوده است، همه محوطه محصور باغ نام دارد و مزرعه نیز عناصر اصلی‌اش همان عناصر درون باغ است؛ هرچند اراضی زراعی جزئی و چند قلعه کوچک در بیرون محوطه محصور یا باغ دیده می‌شود که علی‌القاعده نه متعلق به باغ که بخشی از مزرعه فرح آبادند (تصویر ۱۶). درعین حال باید توجه داشت که این مزرعه از نظر شکل و ترکیب کلی با چند نمونه مزرعه در همان منطقه که در ابتدای مقاله بررسی شد تفاوت دارد (تصویر ۱). به نظر می‌رسد ترکیب کلی بخش اصلی مزرعه به شکل یک باغ تاریخی نزدیک شده و البته کارکرد و ماهیت مجموعه به مزرعه نزدیک است. از این‌رو مجموعه به شکل باغ بسیار بزرگی درآمده است. این موضوع احتمالاً به خواست و جایگاه بانی آن مرتبط است. فرخ‌خان امین‌الدوله بانی ساخت تیمچه امین‌الدوله و بازار نو مسگرها نیز بوده است و توجه به حدود و ویژگی‌های این دو بنا می‌تواند روشن‌کننده ابعاد و اهمیت مزرعه فرح آباد و تعریف بخش اصلی آن در قامت یک باغ باشد.

تصویر ۱۶: پلان مزرعه و باغ فرح آباد بر اساس گفته‌های ضرابی.

باید توجه داشت که مجموعه درعین حال دربردارنده اجزا و عناصری است که معمولاً هم در مزرعه و هم در باغ‌های تاریخی وجود داشته‌اند. قلعه رعیتی مهم‌ترین بخشی است که امکان زندگی در مزرعه را فراهم می‌کرده است. احتمالاً دو قلعه دیگر بنا بر توسعه فعالیت‌ها و افزایش جمعیت ساخته و بعدها رها شده‌اند. افزون بر این، عکس‌های دهه‌های گذشته نشان می‌دهد که شکل رسمی باغ بیشتر در محور میانی آن قابل‌شناسایی است و محدوده‌های نزدیک به حصار شمالی و جنوبی بیشتر به زراعت درون محدوده‌ای محصور اختصاص داشته‌اند. این موضوع در نمونه‌های پرشماری از مزارع تاریخی قابل‌شناسایی است؛ معمولاً در نمونه‌هایی که کل مزرعه و یا بخش عمده آن شکل محصور داشته‌اند. لذا عناصری همچون بالاخانه و خیابان یا تریشه و استخر با طرح کاشتی که معرفی شد میانه مجموعه را به باغ اختصاص داده‌اند و درعین حال در محدوده‌های دورتر از محور اصلی نیز اراضی زراعی و قطعات باغ تولیدی قرار گرفته‌اند. مجموعه علاوه بر بالاخانه اصلی، عمارت و بالاخانه دیگر در سمت جنوب دارد با باغچه‌ای اختصاصی که در کنار بالاخانه اصلی به سکونت مالک و فعالیت‌های او ارتباط دارد. رعایا نیز درون قلعه‌ای زندگی می‌کرده‌اند که نزدیک پاره‌ای فعالیت‌های خدماتی دیگر بوده است؛ همچون بارند و طولیله‌ها و اصطبل‌ها. در بیرون مجموعه و در برابر بالاخانه و سردر نیز آن‌طور که ضرابی اشاره کرده و رد آن در عکس‌های نیز دیده می‌شود چمن یا ردیفی از درختان وجود داشته است. به نظر می‌رسد این چمن یا محدوده مشجر فضایی در برابر ورودی اصلی مجموعه را تعریف می‌کرده است. به نظر می‌رسد مزرعه فرح‌آباد همچون نمونه‌های دیگر همواره در حال تغییر و تحول بوده است. افزوده شدن برخی قلعه‌ها و یا نحوه کشت درون و بیرون مزرعه از جمله این تغییرات است. به نظر می‌رسد درختکاری در امتداد راه میان فرح‌آباد و مزرعه برزآباد که در دو دهه اول سده ۱۴ خورشیدی صورت گرفته نیز در جهت تکمیل مجموعه بوده است و بر این اساس راه اصلی دسترسی به مزرعه به صورت مشجر درآمده است.

۷- نتیجه

مطالعه مزرعه فرح‌آباد بر اساس عکس‌های هوایی، متن توصیفی کلانتر ضرابی و پیمایش‌های میدانی ما را با نمونه‌ای از مزرعه‌های تاریخی نیمه دوم دوره قاجار آشنا می‌کند که خوشبختانه باوجود آسیب‌های واردآمده تاکنون حیات آن ادامه داشته است. مزرعه یادشده از جمله ساخته‌های فرخ‌خان امین‌الدوله است و از نظر وسعت با دیگر ساخته‌های او همچون بازار نو مسگرها و تیمچه امین‌الدوله در بازار کاشان قابل‌مقایسه است. مزرعه شامل محدوده محصور بسیار بزرگی است که سردر و بالاخانه بزرگی در سمت غرب و قلعه رعیتی و عمارات اربابی وسیعی را در سمت جنوب شامل می‌شود. به نظر می‌رسد قلعه‌های کوچک دیگری نیز در غرب و جنوب غربی محدوده محصور ۳۰ هکتاری، بخش‌هایی از مزرعه بوده‌اند. مزرعه احتمالاً ساخت اجتماعی مشابهی با دیگر مزارع منطقه داشته است؛ زیرا هنوز هم باقی‌مانده رعیت در آن به زراعت مشغول‌اند. درعین حال مزرعه فرح‌آباد را باید نمونه خاصی از مزرعه‌های تاریخی منطقه تلقی کرد. علت آن است که محدوده محصور و یکپارچه‌ای که بخش وسیعی از مزرعه را شامل می‌شده در قامت و شکلی نزدیک به یک باغ ساخته شده است که ارکان آن را می‌توان در عمارت سردر یا بالاخانه و خیابان بسیار طویل و کثرت‌های مهمی در بر خیابان یادشده جستجو کرد که کلانتر ضرابی آنها را تریشه نامیده است. باغ یادشده استخر بزرگ و تختگاه‌های در بر آن و همچنین کثرت‌هایی برای درختان میوه و سایر گیاهان را شامل می‌شود. علاوه بر این خیابان باغ همراه با جوی و ردیف درختان سایه‌دار بلندبالایی است که تداعی‌گر شکل یک باغ‌اند. به نظر می‌رسد بخشی وسیع از مزرعه فرح‌آباد از نظر شکل و طرح نزدیک به یک باغ بسیار بزرگ و از نظر ساخت اجتماعی و اقتصادی در قامت یک مزرعه شکل گرفته است. مهم‌ترین دلیل این است که بنابر تقسیم‌بندی و شرح کلانتر ضرابی، فرح‌آباد یک مزرعه اربابی است.^۳ هرچند هم به روشنی محدوده وسیع و محصور را باغ نیز نامیده است. خوشبختانه کلانتر ضرابی که منطقه و مزرعه را به‌خوبی می‌شناخته آن را توصیف کرده است. درعین حال باید توجه داشت که محدوده محصور بزرگ نباید با باغ‌های طراحی شده به‌طور دقیق یکسان گرفته شود؛ زیرا ضرابی در نواحی پیرامون محور میانی و محدوده میان سردر و استخر از جزئیاتی صحبت کرده که می‌توان آنها را در باغ‌های تاریخی دنبال کرد و برای نواحی دیگری در حاشیه و دور از محور اصلی شرح یا جزئیاتی از باغ را یادآور نشده

است. لذا به نظر می‌رسد دقیق‌ترین داوری باید این باشد که محدوده محصور یکپارچه که وسیع‌ترین بخش مزرعه است خصوصیات از مزرعه و باغ را هم‌زمان بازنمایی می‌کند.

توصیف کلانتر ضرابی علاوه بر این که کمک می‌کند تا تصویری نسبتاً دقیق از مزرعه فرح‌آباد شکل بگیرد ما را با واژگان تخصصی مرتبط با باغ نیز آشنا می‌کند؛ از جمله با تریشه و چهارچمن. تریشه به نظر می‌رسد نوع مشخصی از کرت است و چهارچمن احتمالاً نوعی از ترکیب «کرت»‌های موسوم به «چمن» است که به آن در تاریخ باغ‌سازی در ایران اشاره شده است؛ از جمله قاسم‌بن یوسف ابونصری هروی در سال ۹۲۱ ه‍.ق در شرح بسیار مهم خود از چهارباغ به چهارچمن نیز اشاره کرده است و آن را با اشاره به چمن‌های چهارگانه اول تا چهارم شرح داده است. اگرچه باید با احتیاط سخن گفت اما ممکن است مفهوم موردنظر از چهارچمن نزد او و کلانتر ضرابی که بیش از ۳ سده بعدتر به این موضوع اشاره کرده، یکسان باشد. اگر چنین باشد شرح کلانتر ضرابی که تصویر آن در عکس‌های هوایی باغ فرح‌آباد هنوز هم دیده می‌شود، می‌تواند به فهم فراز مهمی از متن هروی کمک کند؛ مقصود چهار کرت مجزایی است که طوری کنار هم قرار می‌گیرند که فضای یکپارچه‌ای به نام چهارچمن را شکل می‌دهند. حتی اگر چنین نباشد، متن ضرابی و تفسیر آن شکلی اصیل از بخش میانی یک باغ در یک مزرعه را برای ما روشن می‌کند که به‌خودی‌خود واجد اهمیت است و فهم ما از طرح باغ را پیش از دوران مدرن وضوح می‌بخشد.

پی‌نوشت

- ^۱ برای اطلاعات بیشتر نک: (جیحانی و عمرانی، ۱۳۹۳) و (راعی، ۱۳۹۹).
- ^۲ ذرع تقریباً برابر با ۱/۱۱ یارد است که در نهایت معادل ۱۰۱/۶ سانتیمتر است (ضرابی، ۱۳۷۸: ۲۷۴).
- ^۳ مهم‌ترین دلیل اشاره کلانتر ضرابی به مزرعه به‌عنوان ملک مخصوص فرخ‌خان امین‌الدوله است (کلانتر ضرابی، ۱۳۷۸: ۲۳). در عین حال فرح‌آباد ویژگی‌های مزارع اربابی را دارا است. برای اطلاعات بیشتر نک: (راعی، ۱۳۹۵: ۱۱۰-۱۳۱)

منابع

- اعظم‌واقفی، سیدحسین. (۱۳۷۴). میراث فرهنگی نطنز، آثار تاریخی، آداب، سنت‌ها و تاریخ نطنز. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- انصاری‌نژاد، ناصر. (۱۳۹۶). پژوهشی در تاریخ و فرهنگ روستای برزآباد کاشان. به کوشش عباس حلوچی نسلجی. کاشان: انتشارات سوره تماشا.
- (. ینارمع اسوتا و اضردیمج، یناحیج ۱۳۹۳ «.) قرش رد غاب کی یسانشزاب. یمظع یوناب و رصق ناهفصا» و یملع هلجم: رد، یرگشدرگ و یگنهرف ثاریم هاگشهوژپ، رثا یجیورت ۶۵، ۵۰-۳۳.
- جیحانی، حمیدرضا. (۱۳۹۳). قصر و باغ بانوی عظمی، بازشناسی یک باغ در شرق اصفهان. اثر. ۳۵ (۶۵)، ۳۳-۵۰.
- جیحانی، حمیدرضا؛ و رجبی، فاطمه. (۱۳۹۶). بهشت ثانی و کوچه آراسته از خرمی، شکل و جایگاه خیابان(ها) در جعفرآباد و قزوین صفوی. مطالعات معماری ایران. ۶ (۲)، ۴۱-۶۵.
- جیحانی، حمیدرضا؛ و رضایی‌پور، مریم. (۱۳۹۶). منظر باغ: سیر تحول، نقش شهری و اصول شکل‌گیری. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- دادخواه، علی؛ ممتحن، مهدی؛ صراف مأموری، مریم. (۱۴۰۳). بازشناسی کوشک قجری باغ فین براساس نوآوری در فضا‌سازی معماری و نقوش تزیینی. مطالعات معماری ایران. ۱۳ (۲)، ۶۵-۸۳.
- دانایی‌نیا، احمد. بهار و تابستان (۱۳۹۵). بازشناسی الگوی معماری باغ‌عمارت فرح‌آباد مبتنی بر مطالعات تطبیقی باغ‌عمارت‌های هم‌جوار. پژوهش‌نامه‌ی کاشان. ۹ (۱)، ۳۳-۵۷.

- رضایی پور، مریم؛ فرزاد بهتاش، محمدرضا؛ صباغی، حمیدرضا؛ و انیسی، علیرضا. (۱۴۰۳). مبانی حفاظت از سکونتگاه‌های مرتبط با باغ‌های تاریخی در بیرجند. مطالعات معماری ایران. ۱۳ (۲)، ۱۲۷-۱۵۸.
- راعی، حسین. (۱۳۹۶). یادداشت‌هایی از آثار تاریخی ایران ۲ (نیاسرنامه). تهران: انتشارات ایران نگار با همکاری معاونت میراث فرهنگی سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
- راعی، حسین. (۱۳۹۵). در جستجوی مزارع مسکون اربابی دوره قاجار در نیا سر. پژوهش‌نامه‌ی کاشان. ۹ (۱)، ۱۱۰-۱۳۱.
- راعی، حسین. (۱۳۹۹). نظام شکل‌دهنده در معماری مزارع تاریخی با نگاه به مزارع طرازآباد، گورت و نهچیر. معماری اقلیم گرم و خشک. ۸ (۱۱)، ۷۶-۴۹.
- راعی، حسین. (۱۴۰۰ الف). قابلیت‌های پنهان در مزارع مسکون تاریخی نیا سر. معماری و شهرسازی ایران. ۱۲ (۱)، ۱۵۷-۱۷۴.
- راعی، حسین. (۱۴۰۰ ب). تحلیل کالبدی مزارع تاریخی پیرامون کاشان با نگاه به مزرعه مسکون بالا عباس‌آباد. کاشان‌شناسی. ۱۴ (۲)، ۴۸-۲۵.
- کلانتر ضرابی، عبدالرحیم (سپهیل کاشانی). (۱۳۷۸). تاریخ کاشان. به کوشش ایرج افشار. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- محلوچی، حسین. (۱۳۹۳). دانشنامه کاشان، کاشانیان نامدار به روایت آلبومخانه کاخ گلستان. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ کاشان.
- محمدمرادی، اصغر؛ صالحی کاخکی، احمد؛ و راعی، حسین. (۱۳۹۵). آغازی بر فهم مزارع مسکون تاریخی در یزد. پژوهش‌های معماری اسلامی. ۴ (۴)، ۲۱-۱.
- منصوری، کاوه؛ اسداله‌وش، داوود؛ و چاوش نژاد، آيسان. (۱۴۰۱). بازشناسی سازمان فضایی و ساختار کالبدی باغ تاریخی چشمه علی دامغان براساس اسناد دوره قاجار. مطالعات معماری ایران. ۱۱ (۲)، ۸۱-۱۱۰.
- نیازمند، احمد؛ و علائی، علی. (۱۳۹۵). بازشناسی شکلی و ساختار کلی باغ کاشانی در راوند کاشان. پژوهش‌نامه کاشان. ۹ (۱)، ۸۶-۱۰۹.
- نوری شادمهانی، رضا؛ مولودی آرانی، علی؛ و عسگری، سیمین‌دخت. (۱۳۹۵). کاوش اضطراری بنای حوضخانه سرکوچه یخچال شهر آران و بیدگل. پژوهش‌نامه کاشان. ۹ (۱)، ۱۳۲-۱۵۲.
- هروی، قاسم‌بن یوسف ابونصر (ابونصری) (۹۲۷ با الحاقاتی در ۹۳۸). ارشادالزراعه (نسخه خطی). کتابخانه مجلس شورای اسلامی. شماره نسخه ۲۳۲ (شماره بازیابی ۵۴۵۶).
- یوسفی، غلامرضا. ۱۴۰۱. گفتگو با پرنیان قلی پور. مزرعه فرح‌آباد، کاشان.

Original Research Article

Farahabad of Kashan: A Farmstead in the Guise of a Garden

Hamidreza Jayhani¹, Parnian Gholipour², Naghmeh Asadi Chimeh^{3}*

1- Associate Professor, Center for Documentation, Architectural Studies and Restoration, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

2- Master of Architecture, Faculty of Architecture and Art, University of Kashan, Kashan, Iran

3- Ph.D. Candidate in Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

10.22034/AHDC.2025.23364.1874

Received:
July 09, 2025

Accepted:
September 14, 2025

Keywords:
Kashan; Qajar
Era; Farahabad
Farmstead;
Farrokhkhan
Amin al-Dowleh;
Historic Garden

Abstract

The region of Kashan has historically comprised numerous villages and agricultural estates, each shaped by distinctive environmental and morphological conditions. Historical accounts frequently emphasize the importance of these farmsteads surrounding the city. Among such records, ‘Abd al-Rahīm Kalāntar Żarrābī, writing in the 1880s CE (1280s AH), provides a detailed description of many of these estates, including their layouts and defining features. While most of these farmsteads have been destroyed or transformed—some evolving into villages—Farahabad remains partially preserved, despite extensive deterioration and successive changes in ownership. Żarrābī’s account of Farahabad highlights a remarkable spatial organization and the existence of a large internal garden, remnants of which are still visible today. This study aims to reconstruct the original layout and principal features of the Farahabad farmstead, focusing especially on the expansive garden described by Żarrābī. Employing a historical–interpretive methodology, the research integrates field surveys, interviews with local informants, textual analysis of Żarrābī’s narrative, and the examination of historical aerial imagery correlated with extant architectural remains. The findings reveal not only the spatial configuration of the site but also demonstrate that the complex was conceived as a garden-farmstead hybrid, where the boundaries of agricultural and landscaped areas largely overlapped. Furthermore, a comparative analysis of Żarrābī’s description alongside Abū Naṣrī Haravī’s *Irshād al-Zirā‘a* (921 AH / 1515 CE) clarifies the presence of essential elements of classical Persian garden design—such as the main avenue (*khiyābān*), main plot (*tarīsheh*), and *chahār chaman*—within the central composition of Farahabad.

E-ISSN: 2645-372X /© 2023. Published by Yazd University This is an open access article under the CC BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

